

ОД САБЛАСТИ ДО ФАНТОМА:
ПОЛЕМИКЕ О ИВИ АНДРИЋУ У
ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПЕРИОДУ
– КРИТИЧКО ПРЕИСПИТИВАЊЕ

Институт за књижевност и
уметност, Београд

Сажетак: Иво Андрић једини је југословенски добитник Нобелове награде за књижевност и писац чије је место у (српском) књижевном канону одавно неупитно. Његово дело отуда представља непрестани повод за распламсавање различитих – не само књижевних, а ни искључиво културалних – сукоба, за критичко и херменеутичко испитивање из разноврсних (теоријских) перспектива. Полемике о Андрићевом животу и раду посебно су се интензивирале након његове смрти, а највише у периоду после распада СФРЈ. Андрићева проза у великој мери тематизује ислам, муслимане и османско наслеђе, а радња његових приповести смештена је углавном у Босни под османском владавином. Управо су тумачења репрезентације муслимана и Османлија у његовим делима, као и оптуживање писца за исламофобију, оријентализам и евроцентризам, била чворишна места поменутих „сукоба интерпретација“. Последњу такву расправу подстакла је књига Зорана Милутиновића *Бишка за прошлости: Иво Андрић и бошњачки национализам* (2018), и сама представљајући одговор на једну струју бошњачке рецепције овог писца. На Милутиновићеву књигу критичким приказима реаговали су најпре Давор Бегановић и Енвер Казаз, а потом и Дамир Шаботић, указујући на одређене методолошке недостатке понуђене аргументације; Милутиновић је на сваки од тих радова реплицирао. У расправу се доцније укључио и Ненад Величковић, сумирајући претходно изнете ставове и тврдећи да, осим бошњачког, постоји и српски националистички дискурс о Андрићу, на шта је Милутиновић одговорио књигом *Фаниом у библиотеци: постоји ли српски националистички дискурс о Иви Андрићу?* (2022). Циљ овог рада је да – уз осврт на релевантну литературу – критички изложи, резимира и установи теоријску кохерентност и утемељеност основних становишта учесника ове полемике, која се углавном водила поводом интерпретације и политичко-идеолошке (зло)употребе Андрићевих дела.

Кључне речи: Иво Андрић, књижевне полемике, репрезентација ислама у књижевности, националистички дискурс у тумачењу књижевности, херменеутика

„... укратко, живети разапет, али као жртва и мучитељ у исто време.“

Травничка хроника, поглавље XV (1945)

Es gibt keine patriotische Kunst und keine patriotische Wissenschaft.
Wilhelm nderjahre III, Aus Makariens Archiv (1829)

Увод: „Оклеветани“ Андрић

Од својих лирских, експресионистичких почетака, преко међуратног приповедног сазревања, па до познијих, ширих романескних захвата, те уз континуирани рад на есејистичкој прози, Иво Андрић – један од бројних овдашњих успешних писаца-дипломата – кроз читав свој животни век најчешће је наилазио на афирмативан пријем код читалачке публике и књижевних критичара. Након што је овенчан Нобеловом наградом за књижевност (1961), још увек најцењенијим (уједно и најконтроверзнијим) светским признањем, његово се место у канону југословенске и српске књижевности само додатно учврстило, а његов опус постао извор неисцрпних, сада већ непробројивих књижевних тумачења у ужем смислу, као и повода за психолошка, социолошка, историографска, филозофска и религијска – с књижевношћу не нужно блиско повезана – домишљања.

Андрићево је дело тек у раздобљу након пишчеве смрти постало повод за распламсавање различитих – не само књижевних, а ни искључиво културалних – сукоба, те предмет истраживања из разноликих (теоријских) перспектива, а његова је фигура, попут дериђијанске сабласти, континуирано походила културне посленике „трију вера“. Полемике о Андрићевом животу и раду посебно су се интензивирале, очекивано, у периоду након распада СФРЈ, односно у време све посвећенијих напора новонасталих академских заједница ка утврђивању канона појединачних националних књижевности. С обзиром на то да Андрићева проза у великој мери тематизује ислам, муслимане и османско наслеђе, а да је радња његових приповести смештена углавном у Босни под османском (и делом аустроугарском) управом, расправе о приказивању муслимана и Османског царства, и уопште пишчевог односа према исламу, избиле су у први план. С једне стране нашли су се они који Андрића сматрају „писцем све Босне“ и „изданком босанске синкретичке културе“ (Lovrenović 2009), они који за њега, дакле, тврде да је био „последњи хроничар и тумач тог јединственог сусрета Истока и Запада на тлу Босне“, а „његово дело један од најдаљих домета те културе заједништва, која се у наше дане ту нагло зауставља и, док гледамо, увелико разилази и нестаје“ (Караулац 2006: 31).¹ С друге стране стоје они који су му замерали на једностраном, негативном приказивању ислама и османског наслеђа у Босни, односно они који су га критиковали за евроцентристичко, хришћанскоцентристичко те оријенталистичко представљање мус-

¹ У прилог томе, није незанимљиво споменути да је недавно објављен роман *Зенонов џуџ* Корнелија Кваса, чији главни јунак, београдски професор књижевности, држи гостујућа предавања о Иви Андрићу широм света, и то бавећи се превасходно проблемима моћи и идентитета, па тако у Кембриџу говори на тему „Иво Андрић и динамички аспекти балканског културног идентитета“, с тезом да Балкан и Босну одликује богатство културних и националних идентитета, која су у међусобном прожимању и живом односу (Квас 2022: 17–18).

лиманске културе, сматрајући да је тиме – између осталог – управо једини југословенски нобеловац отворио пут приписивању Бошњацима историјске кривице за српско страдање под османском управом.

Такве херменеутичке стратегије биле су делимице условљене друштвено-политичким приликама и представљале су, ако не сасвим типичну, онда барем карактеристичну реакцију заједнице у процесу (ре)конструкције свог националног идентитета. Светозар Петровић, на пример, сматрао је да се „околност да једна књижевност настаје на рубу цивилизације којој припада, у некој малој, неразвијеној и у историји често неслободној земљи, рефлектира свакако на врло значајан начин на карактер те књижевности, на схваћање функције књижевности у њој, на њену емисиону снагу“ (Petrović 1972: 189). Оно што Петровић имплицитно поручује јесте да, у одређеним историјским ситуацијама, функција књижевности постаје директније уплетена у друштвена збивања, гивања у којима књижевници – било посредно, својим текстовима, било непосредно, у случају да су активни и ангажовани у јавности – задобијају улогу прворазредних политичких непријатеља или савезника. Као што су Борис Шкворц и Небојша Лујановић згодно приметили, од „великих писаца“ се у „малим народима“ одувек захтевало децидно изношење става о идентитетској припадности (Škvorc, Lujanović 2010: 41), што накнадно утиче и на постхумну рецепцију тих аутора. Такав је био случај с Андрићем, и не само с њим, након распада заједничке државе.

Нестанком Југославије, како се с правом истиче, реактуализовано је питање „припадности“ Андрића одељеним националним књижевностима – српској, хрватској те босанскохерцеговачкој – као и питање рецепције Андрићевих дела из појединачних националних перспектива; један од кључних проблема тицао се вредновања османске епохе и османског наслеђа у Босни (Lovrenović 2009). Иво Жанић, у есеју индикативног подналова „Употреба Андрићеве књижевности у рату у БиХ“, уз извесне симплификације, духовито је сумирао како су се нове националне интерпретативне заједнице односиле према некад заједничком Иви Андрићу:

У најкраћему, на политичкој разини, која настоји узурпирати и аспекте што јој не припадају, за Хрвате је Андрић отпадник који се продао Србима за дипломатску каријеру; за Србе је ријеч о „највећем Neroђеном Србину“, примјеру како би требало да поступи сви Хрвати у име „виших интереса државног јединства“; за Бошњаке он је клеветник који је из муслиманске стварности намјерно узимао морбидне, бизарне и болесне садржаје те својим дјелом сустванно промицао „негативну, готово расистичку карактерологију Бошњака“ на идеолошком предлошку „романтичарски тенденциозне стилизације прошлости“ и политичких теза великосрпске историографије, како је написао др. Мухсин Ризвић у посмртно тисканој студији *Босански муслимани у Андрићеву свијетлу* (Žanić 1996).²

² Ловреновић, међутим, пише да је српска средина према Андрићу знала да се односи с извесном дозом нелагоде: „Чак и у београдско-српској култури, која је од свих

Разуме се, начини на који се било који писац, па тако и Андрић, (не) прихвата, односно (не) тумачи у једној научној, а тиме и (широј) друштвеној средини – нису ни арбитрарни ни случајни. Френк Кермоуд, један од савеснијих и одговорнијих књижевних критичара, одавно је показао да у сваком друштву постоје одређене уставне које чини професионална заједница тумача с ауторитетом да дефинише одговарајући предмет интерпретације, намеће вредносне процене и напослетку валидира тумачења. Таква интерпретативна заједница поставља рестрикције у погледу како предмета тако и модуса тумачења, те претендује на сопствени легитимитет да ново тумачење било афирмише било одбаци (Kermode 1979: 74, 81). Међутим, правила ваљаног, допуштеног тумачења, како се барем досад у пракси показало, никад нису експлицитно, јасно и у целости наведена и спроведена, будући да почивају на скупу тренутно доступног знања и предрасуда. Она су уједно и најчешћи предмет спорења, док неминовно остају имплицирана другим, већ постојећим „прихватљивим“ интерпретацијама. Кермоудови увиди могу се допунити и гласовитом социолошком анализом поља Пјера Бурдијеа, у оквиру које се књижевно поље види као поприште непрестаних симболичких борби између сукобљених актера (као што су писци, критичари, издавачке куће, академске институције итд.) ради стицања и/или задржавања културног капитала (уп. Бурдије 2003). Из те визуре, полемике које се воде око идентитетске припадности Иве Андрића и његовог сврставања у корпусе различитих националних књижевности, као и пратеће расправе о (не)подобности одређених приступа његовом књижевном делу, могу се сагледати као настојања супротстављених страна за успостављањем интерпретативног монопола над читањем овог писца. На тај начин се задобија моћ да се прописује које тумачење је валидно а које није, чиме се усмерава и контролише производња знања о аутору и његовом делу те, у коначници, посредно обезбеђује одговарајући друштвени капитал. Према томе, и Кермоудова и Бурдијеова поставка указују на то да се иза сваке интерпретације књижевног текста – ма колико она декларативно била безинтересна, „чисто“ естетичка или стриктно иманентна – крије својеврсна воља за моћ (психолошке, друштвене, идеолошке или друге природе), што се ни у једном тренутку не сме изгубити из вида приликом осврта на сукобе око Андрића.

Постјугословенска рецепција Иве Андрића, према томе, представља вероватно једну од најпарадигматичнијих илустрација рас-

---

наших националних култура умјела бити највише интегративна и асимилативна, и којој Андрић несумњиво припада по многим елементима дјела и живота, те која му је најобилатије узвраћала, увијек је постојала нијанса становите нелагоде и резерве спрам Андрића баш по том старинском етничко-конфесионалном критерију („католички поп“, „језуита“, „папин миљеник“, „фра Иван-бег“, „дон Иво“ – те и сличне етикете у београдској књижевној чаршији, моћној и утјецајној, која га је у исти мах и протежирала, пратиле су га цијела живота)“ (Lovrenović 2009).

парчавања југословенског књижевног и културног наслеђа – пре-владовајућег модела овдашњих културних политика последњих тридесетак година – чему само доприноси чињеница да је реч управо о писцу који се политичком сложенешћу и историјском слојевитешћу тог наслеђа истрајно бавио у својим списима. Андрић је, како истичу Шкворц и Лујановић, био „један од првих писаца код којег се, тактички свјесно, отворио својеврсни међупростор између јужнословенских књижевности“ (Škvorc, Lujanović 2010: 38). Стога се он може узети као модел „измјештеног писца“ – фигуре коју овај ауторски пар теоријски обликује полазећи од постколонијалне теорије Хомија Бабе изложене у књизи *Смештање културе*, поглавито од концепта „позиционирања између“, којим се означава подривање заданости есенцијалистички схваћеног идентитета и, кад је о писцима реч, укидање могућности њиховог потпуног уклапања како у просторни тако и у временски поредак јед(и)не националне књижевности. Андрић је, поврх тога, „успјешно балансирао између идентитетски, национално и културолошки различитих, чак и подијељених страна које су га настојале присвојити и присвајати, те до краја живота остао (корпусно и национално) неизјашњен“ (Исто: 38). Тиме је послужио као узоран модел и за поједине писце потоњих нараштаја – попут Данила Киша, Мирка Ковача, Миљенка Јерговића и других – дочим су сви покушаји његовог „присилног сврставања“ у оквиру једне националне књижевности били (и биће) „унапријед осуђени на пропаст“ (Исто: 39).

Имајући на уму ове проблеме, у наставку рада настојаћу да детаљније прикажем последњу полемику која се, међу екс-југословенским књижевним учењацима, водила поводом и око лика и дела Иве Андрића. Расправу је подстакла књига *Бијка за прошлост: Иво Андрић и бошњачки национализам* (2018) Зорана Милутиновића, у којој се аутор темељно бави једном струјом бошњачког дискурса о овом писцу, коју оцењује као националистичку, и износи критике најпре на рачун, како он наводи, неутемељеног и неприхватљивог тумачења књижевности, оног који практикују пропонентни овог дискурса, а потом и поводом ширих политичких и идеолошких учинака које таква тумачења оправдавају и подстичу. Полемика пак није вођена између Милутиновића и представника споменутог бошњачког дискурса већ између Милутиновића и аутора пореклом из Босне – Дамира Бегановића, Енвера Казаза, Дамира Шаботића и Ненада Величковића – који су на *Бијку за прошлост* реаговали сопственим критичким освртима, након чега је Милутиновић објавио још једну књигу – *Фантом у библиотеци: постоји ли српски националистички дискурс о Иви Андрићу?* (2022). Уз неизоставне похвале за раскринкавање игнорантских и манипулативних претпоставки бошњачког радикално-критичког дискурса о Андрићу, ове реакције садржале су, углавном, критике усмерене било на одређене мањкавости и недо-

следности аргументације било на поједине реторичке гестове Зорана Милутиновића: тако се расправа о бошњачком националистичком читању Андрића претворила у критику српског националистичког читања Андрића. На крају рада покушаћу – на основу закључака које сам, како експлицитно тако и имплицитно, накнадно апстраховао из ове полемике – да се запитам о њеним последицама, као и о начинима на које се кроз сукоб интерпретација (око) Иве Андрића рефлектује стање у постјугословенским књижевнонаучним заједницама, а на првом месту у српској.

Зоран Милутиновић: Анатомија једног дискурса

Књига Зорана Милутиновића *Бишка за прошлости: Иво Андрић и бошњачки национализам*³ полемичка је студија о бошњачком радикално-критичком дискурсу, који као свој главни предмет има лик и дело југословенског књижевног нобеловца.

Милутиновић Андрића назива „босанским Руждијем“ и излаже паралелу између једне особене, фундаменталистичке рецепције (аутора) романа *На Дрини ћурија* и *Сашански стихови*. Аутор студије наглашава да Андрића и Руждија, дакако, не треба поистовећивати. Пре свега, њихов третман ислама није исти, с обзиром на то да Андрић, за разлику од Руждија, не подвргава *Куран*, свету књигу муслимана, нити сатири нити демистификацији. Потом, ни напади на њих двојицу нису сасвим упоредиви: најоштрије полемике о Андрићу вођене су више година након његове смрти, док је Руждију, због фатве која је на њега бачена, сама егзистенција постала драстично отежана, а он приморан да живи у егзилу и под обезбеђењем. Међутим, Милутиновић сматра да је политичка употреба ових аутора у радикалном исламизму и бошњачком национализму ипак веома слична: „Андрић и његово дело ту служе само као повод за продукцију националистичких садржаја и за националистичку мобилизацију – баш као што књига Салмана Руждија служи за непрестано подјаривање муслиманског осећања увређености, оштећености и понижености“ (БП, 290). Другим речима, управо је политички, а не књижевнокритички дискурс, онај који и развија и утврђује ово „знање“ о Андрићевом делу (БП, 18). Отуда не изненађује, сматра Милутиновић, да су пресудну улогу – ако не у стварању, онда свакако у учвршћивању овог дискурса – имали политичари и интелектуалци конзервативних и национално оријентисаних погледа на књижевност и културу, као и они окупљени око десно оријентисаних партија.

3 Прегледности ради, Милутиновићеве две књиге које се тичу полемике о Андрићу – *Бишка за прошлости* и *Фантом у дигиталној историји* – биће цитиране навођењем скраћеница наслова у парентези уз број странице: БП за прву (Milutinović 2018) и ФБ за другу публикацију (Милутиновић 2022). Пуна референца налази се у библиографији на крају рада.

Главни предмет Милутиновићеве анализе, изведене у духу ницеанске генеалогije – а усмерене на заснивање и потоњи развој бошњачког националистичког дискурса о Андрићу – јесу пионирски рад Шукрије Куртовића, објављен први пут у наставцима почетком шездесетих у емигрантском часопису *Босански њоїледи*, „На Дрини Ђуїрија и Травничка хроника од Иве Андрића у свјетлу братства и јединства“ (Kurtović 1993–1994), даљи доприноси Адила Зулфикарпашића, „Иву Андрића треба раскринкати“, као уводни прилог уз Куртовићев текст (уп. Valić 1984), и Мухамеда Филиповића, „Босански дух у књижевности – шта је то?“, изворно штампан 1967 (Filipović 2006). Аутор, потом, узима у обзир и најамбициозније представнике ове струје – студије Мухсина Ризвића *Босански муслимани у Андрићевом свјету* (Rizvić 1995) и Русмира Махмутћехајића *Андрићевство: њроїиив еїиике сјећања* (Mahmutćehajić 2015), као и прилог Есада Дураковића „Андрићево дјело у токовима идеологије евроцентризма“, први пут изашао 1997, а потом прештампан како у *Свескама Загуждине Иве Андрића* (Duraković 1999) тако и у много критикованом зборнику *Андрић и Бошњаци* (Maglajić 2000), те чланак Саїина Кодрића „Андрић, Босна и Бошњаци, поново: има ли Други право читати?“ (Kodrić 2017). Милутиновић се унапред дистанцира од могућих приговора за монолитно схватање бошњачке (као и било које друге) културе, наводећи да нипошто не сматра како постоји један јединствени бошњачки дискурс о Иви Андрићу, те да су бројни научници и научнице из Босне дали истакнуте доприносе проучавању овог писца, као и да су поједини међу њима и сами износили критике на рачун споменутог дискурса. Међутим, одређене одлике издвајају наведени корпус радова и чине га не пуким насумичним низом студија већ хомогеном, уланчаном целином:

Комотан однос према чињеницама и доказима, мишљење које је у супротности са логиком и тумачење које не мисли да је на било који начин обавезано оним што се тумачи – било да је реч о историји или о Андрићевим делима – основне су карактеристике овог дискурса. Он се и не заснива на тумачењу Андрићевог књижевног дела, нити се тиме превасходно бави, него има за циљ ревизију историографских сазнања о Османском царству и Југославији, о положају муслимана и Муслимана у обе државе, и образовање мњења које ће на тај начин стећи своје место у бошњачкој јавности, а без обавезе да буде самеравано са резултатима академске историографије (БП, 18–19).

Милутиновић, затим, на сваком појединачном примеру, темељно и притом веома иронично и саркастично, указује на основне премисе наведених тумача Андрића, које он сматра дубоко погрешним. Овде није неопходно детаљно излагати аргументе Милутиновићеве књиге, али ваља указати на оне најважније. Шукрија Куртовић,⁴ који свој

4 Шукрија Куртовић (1890–1973), босанскохерцеговачки писац, публициста и политичар.

текст пише почетком шездесетих, оптужује директно Андрића за ширење мржње између југословенских народа, истичући при том како је „право чудо како је могао онако нетачно и негативно претставити [*sic!*] муслимански дио нашег народа у далекој и недавној прошлости баш Иво Андрић, који је рођени Босанац“ (Kurtović 1993–1994: 389). Његова основна теза, коју ће, према Милутиновићу, остали пропоненти за њим само варирати и допуњавати, гласи да су Андрићеви романи *На Дрини ћуџрија* и *Травничка хроника* управо супротни тадашњој југословенској идеологији братства и јединства, односно да, уместо толеранције и љубави, Андрић (у) својим текстовима пропагира нетолеранцију и мржњу између народа (*БП*, 21).⁵ Но, Милутиновић доказује да и сâм Куртовић и остали наведени тумачи „замагљују разлике између Андрића, наратора романа и ликова“ (*БП*, 23), као и да „уопште [не праве] разлику између фикције и стварности“ (*БП*, 29). На тај начин, како сматра Милутиновић, они изневеравају темељне импULSE (тумачења) књижевности, а њихове интерпретације не достижу неопходан ниво научне ваљаности и легитимитета.

Обимно дело Мухсина Ризвића,⁶ како тврди Милутиновић, представља консолидацију и академску легитимацију националистичког бошњачког дискурса о Андрићу (*БП*, 56). Ризвић, у овој постхумно објављеној књизи, узима у разматрање готово сва важнија дела Иве Андрића, од раних приповедака („Пут Алије Ђерзелеза“, „За логоровања“, „Мустафа Маџар“ итд.), преко великих романа (*На Дрини ћуџрија*, *Травничка хроника*, *Проклеџа авлија*, *Омерџаша Лаџас*), па до других, „пропратних“ жанрова (докторска дисертација, есеј о Његошу, интервјуи, *Знакови њоред џуџа*). Но, оно што се код Ризвића први пут јавља јесте теза да је докторска дисертација Иве Андрића – „Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине“, одбрањена на немачком 1924. и први пут преведена на српски језик након пишчеве смрти те публикована у тада новопокренутим *Свескама Задужбине Иве Андрића* (уп. Андрић 1982) – заправо „идејна основа свога књижевног стварања“ овог писца и „кључ за разумијевање одбојног односа према Бошњацима и њихову свијету“ (Rizvić 1995: 32), с обзиром на тамо изнето мишљење докторанта да је Босну „освојио један азијатски ратнички народ чије су друштвене институције и обичаји значили негацију сваке хришћанске културе и чија

5 Поводом (прештампавања) текста Шукрије Куртовића није згорег навести мишљење Станише Тутњевића, из „Напомене“ која прати овај рад у *Свескама Задужбине Иве Андриће* (уп. Kurtović 1993–1994: 435–438), а према ком је Адил Зулфикарпашић, уредник и издавач емигрантског листа *Босански њолеџи*, неоправдано и злонамерно искористио Куртовићев чланак за своје идеолошке сукобе с југословенским властима, те да је 1991. године, с првим издањем листа (па и чланка) у Босни и Херцеговини, овај текст у великој мери скраћен како би био прилагођен тренутним захтевима Зулфикарпашићеве политичке акције.

6 Мухсин Ризвић (1930–1994), босанскохерцеговачки књижевни историчар и теоретичар.

је вера [...] прекинула духовни живот земље, изобличила га и од тог живота начинила нешто сасвим особно“ (нав. према Rizvić 1995: 34).

Међутим, критике усмерене према писцу овде се до те мере заостравају да се, иако нема спомињања оријенталистичког приступа, Андрићу приписује мржња према босанским муслиманима услед које је он сâм муслиманима приписивао „комплекс турске кривице“, редовно их приказујући у негативном светлу, а све то не би ли – како примећује аутор из визуре коју сматра психоаналитичком – кроз ове „психопатолошке ликове“ писац нашао „израз и растећење властите душе“ (Rizvić 1995: 76), те побрао каријерне користи додворавањем српској средини у коју се као „ренегат“ укључио (БП, 58). Но, Ризвић се, како сматра Милутиновић, исувише задржава на микрокоментару реченица и појединачних израза, пропуштајући да осветли (дисеминације) значења текстуалне целине, то јест текста као макроструктуре, услед чега му измиче – поред осталог – сучељавање, унутар самог текста, различитих перспектива на исти догађај, или одговарајућа контекстуализација појединих речи, или шири смисао прозног дела које тумачи, док уједно запада у погрешку да речи јунака приписује самом Андрићу. Штавише, његов интерпретативни метод, тврди Милутиновић, заснива се на апсолутној произвољности и мањку компетенција (БП, 60): довољно је приметити, подвлачи Милутиновић, да овај аутор не разликује чак ни појмове *йсихичко* и *йсихойично* (БП, 68).

У књизи *Андрићевство: њројив еџике сјећања* Русмира Махмутџеџајића,⁷ која укључује и ауторов претходно на енглеском објављени чланак с истоветним тезама (уп. Махмутџеџајић 2013), проналазимо кулминацију онога што Милутиновић назива националистичким бошњачким дискурсом о Андрићу. Овде се износи теза да је *андрићевство* – како аутор назива идеологију некритичке глорификације и употребе Иве Андрића, нарочито са српске стране, као и сâм пишчев однос према босанским муслиманима: „табуизираност приповедачке умјетности Иве Андрића“, као и „штићење ње од њених бројних кориштења за пристајања уз лаж и за посљедична вријеђања, прогоњења и убијања људи“ (Махмутџеџајић 2015: 28) – спој расизма, оријентализма, фашизма, национализма, лажне историје, антибосанства и исламофобије, те да канонизација приповедачког дела Иве Андрића стоји „у служби културног расизма сваког национализма“ (Махмутџеџајић 2015: 290). Махмутџеџајић, речју, тврди, како наводи Милутиновић, да је за целокупан опус Иве Андрића конститутивна „естетика за геноцид“ ради уништења босанских муслимана (БП, 111). У овој његовој књизи радикални отклон од Андрићевог дела до-

7 Русмир Махмутџеџајић (1948), босанскохерцеговачки политичар и писац, живи и ради у Сарајеву. Вреди напоменути да Махмутџеџајић, за разлику од већине других полемичара које наводимо у овом раду, по образовању није књижевни теоретичар већ електротехничар, премда с даљим усавршавањем из сродних наука.

бија своју филозофију и теорију (*БП*, 171), то јест, како то види Милутиновић – теологију, будући да је *Андрићевство* писано богословским стилем у којем се објављује ауторово *вјерују*, а притом не износи научно заснована интерпретација једног књижевног опуса.⁸

Но, за разлику од Мухсина Ризвића, Махмутџеџајић у својој обимној студији заправо не посвећује пуно простора конкретним тумачењима Андрићевих текстова, већ се радије ограничава на варирање неколико парадигматичних пишчевих исказа који, по аутору, упућују на то да овај писац „мрзи стварност Босанских Муслимана [...] јер је не зна и не налази начина да је сазна“ (Махмутџеџајић 2015: 13), те му „босански свијет иза прага муслиманске куће“ остаје недоступан (Исто: 61). Андрић се код Махмутџеџајића најчешће наводи као „аутор прича ‘о Турцима и о нашим’“ – што је фраза коју је писац само једном, 1924, искористио како би описао своју прву збирку приповедака (уп. *БП*, 158) – на основу чега аутор *Андрићевства* темељи свој основни аргумент да су „босански муслимани у томе дјелу [...] устрајно приказивани као Турци, и то као најгори међу њима, јер су потурчењаци“ (Махмутџеџајић 2015: 15).⁹ Милутиновић му пак замера да овакве тезе, које Махмутџеџајић прелако преноси на равн расправе о исламу уопште, нису ваљано поткрепљене примерима из самог текста, будући да се испоставља како је најчешће на делу превиђање комплексности дела и изостављање из разматрања оних његових аспеката који не иду у прилог тези. Поред тога, за разлику од Махмутџеџајића који ‘Турке’ из Андрићеве фразе изједначава с босанским муслиманима, Милутиновић указује да за то нема основа те да наведену збирку треба схватити „као приповетке о Турцима – Мула-Јусуфу, Ђоркану, Мустафи Маџару, три јаничара – и нашим, Србима, Хрватима, Бошњацима и Јеврејима“ (*БП*, 158). Због тога Милутиновић закључује да је, више неголи о Андрићу, овде реч о књизи која пледира за „аисторијску и есенцијалистичку визију (искључиво) бошњачког идентитета“ (*БП*, 200).

Милутиновић затим анализира текст „Андрићево дјело у токовима идеологије евроцентризма“ Есада Дураковића,¹⁰ написан сре-

8 Како резимира Милутиновић: „Њен филозофски претенциозни аутор има тешкоћа да погоди имена филозофа о којима хоће да расправља, не познаје правила академског дискурса, није упућен у научну поље у којем хоће да интервенише, погрешно цитира и некритички се односи према изворима, дописује текстове које тумачи, не влада сопственим језиком у довољној мери и има тешкоћа са логиком“ (*БП*, 126).

9 Анализирајући српску пословицу „Потурица гори од Турчина“, на коју горе алудира и Махмутџеџајић, Марија Мандић указала је на то да се етноним Турчин у српском језику није користио искључиво да означи припаднике турске нације него и све османске муслимане (Mandić 2020: 170), те да је, према њеном мишљењу, ова стигматизација – по којој се конверзија у ислам доминатно представља као издаја – била (и остала) „део ширих стратегија брисања османског наслеђа из српског јавног дискурса“ (Исто: 171), насталих као последица ослобађања балканских земаља од османске управе.

10 Есад Дураковић (1948), босанскохерцеговачки оријенталиста и књижевни критичар, живи и ради у Сарајеву.

дином деведесетих, у којем се, на темељу саидовског оријентализма, тврди да „Андрићево књижевно дјело, на идеолошком плану, представља литерарну отоманизацију Босне“, што подразумева „демитизирање муслиманских позитивних митова и досљедно сатанизирање цјелокупне муслиманско-бошњачке повијести“ (Duraković 1999: 251). Милутиновић указује да Дураковић тврди да читање Андрића код Бошњака изазива осећај колективне кривице, осујећујућег срама, цивилизацијске неподобности и погубне инфериорности, а да код других учвршћује презир према Бошњацима (БП, 317, 326). Милутиновић, с друге стране, сматра да осећања кривице и стида у овим читањима не проистичу из читања Андрићевих дела него из претеране идентификације с властитим народом, као и услед неприхватања историјског пораза Османског царства (БП, 327, 330). У Милутиновићевом читању Сањина Кодрића,¹¹ истиче се да овај аутор, са своје стране, заговора тезу да Русмир Махмутџехајић чита као Други (којем хегемонистички Први брани његово властито читање), али Милутиновић негодује против такве поставке, тврдећи да то није ништа друго доли стратегија прибављања за себе повлашћене епистемичке, али и етичке позиције (БП, 357). Напошетку, читав би се радикално-критички бошњачки дискурс о Андрићу, према Милутиновићу, најбоље могао разумети као илустрација ресантиманске критике (БП, 328).

Андрић је изабран за објект ове ресантиманске националистичке критике не због тога што је „негативизирао“ ислам, мрзео Турке, Бошњаке или Оријент – јер смо већ видели да за то његови критичари не могу да презентују ни један једини доказ – него због тога што је пишући историјске романе о својој земљи и нехотице показао, како Ризвић каже, „стварни раскол у бошњачком свијету“, неизбежно искушење и драму њиховог „исламско-оријенталног бића“ пред изазовима које су донели повлачење Османског царства, секуларизација, модернизација и губљење хегемоније, а уопште није помогло што су све то доносили представници „западно-кршћанског свијета“, са којима су ови вековима ратовали бранећи исламско царство (БП, 332).¹²

11 Сањин Кодрић (1978), босанскохерцеговачки књижевни теоретичар из Сарајева.

12 Дубинске разлоге и историјске претпоставке које су довеле до бујања бошњачког ресантимана и, последично, негативног односа према Андрићу делом се потрудио да осветли Станиша Тутњевић. Он је указао на пропратне ефекте дугорочног процеса национализације муслимана током 20. века и отворио питање о легитимитету дискурса о „муслиманској кривици“, тврдећи да се он може лоцирати у српској епископској свести која је захтевала освету за Косово, а коју је пак ефикасно потиснула идеологија братства и јединства, као и сами босански књижевници (Тутњевић 2019: 411). Тутњевић наглашава да се за време Југославије комплекс „муслиманске кривице“ није оформио ни у какав званичан дискурс или политички програм већ да је, као проблем, испотиха тињао. Иван Ловреновић пак сматра да је антитурско расположење југословенске идеологије имало лоше последице по БиХ јер је „одрицало тој земљи било какву културну вриједност и динамику у османском раздобљу, а босанским Муслиманима [...] повијесну вриједност и утемељеност, те сувремени национални субјективитет“ (Lovrenović 2009). Пре њега, Иво Жанић написао је да се за време заједничке

Читава Милутиновићева студија, укратко, одликује се пристрасном, али већим делом добро аргументованом (премда понегде и сувишном или депласираном) расправом с одабраним полемичким супарницима, из које су, поред осталог, проистекли и понеки занимљиви концепти (*муслимански реализам, филозофски дадаизам, џамијска авлија* и сл.), као и поучни пасажии о појединим књижевно-теоријским приступима (нарочито оним Фредрика Џејмсона и Едварда Саида).

У овом кораку треба застати, али не треба и стати. Пажљивији читалац писаних осврта на *Бићку за њрошлост* – а они би се могли поделити на искључиво похвалне и мање или више полемичке – приметити да књига није дала повода ни за један негативно интониран коментар поводом критичког приказа главног предмета студије: о веродостојности предоченог „портрета“ бошњачког радикално-критичког, и како Милутиновић подвлачи националистичког, дискурса о Иви Андрићу сви су се сложили. Додуше, овакав консензус није ни неочекиван утолико што су аутори које Милутиновић критикује махом понудили снажно идеологизована тумачења, која су пак била недовољно или неадекватно поткрепљена самим интерпретираним текстовима. Критички одјек на Милутиновићеву књигу иницирало је нешто сасвим друго. На последњим страницама књиге, наиме, он у расправу уводи питање постојања српске националистичке критике о Андрићу, наводећи притом да се, од свих побројаних пропозитивних бошњачког дискурса, једино Мухсин Ризвић експлицитно позива на „великосрпску критику“ (БП, 334), имплицирајући да бошњачки дискурс представља тек реакцију на њу. На том трагу, Милутиновић се критички осврће на ставове Енвера Казаза из чланака „Егзистенцијалност/повијесност Босне – интерпретација у замци идеологије“ (критички приказ зборника *Андрић и Бошњаци*) (Kazaz 2001) и „Критика мржње и утопија љубави“ (Kazaz 2016). Казаз у овим текстовима износи тврдњу да српски националистички дискурс о Андрићу постоји те да су, између осталих, Предраг Палавестра и Бранимир Живојиновић у својим тумачењима манипулисали приповетком „Писмо из 1920. године“ (позивајући се на став њеног јунака да је Босна земља мржње), а да је „великосрпска критика“ у њој пронашла оправдање за рат у Босни и повод за подстицање шовинизма и национализма (БП, 338). Милутиновић пак критикује Казаза из неколико разлога: не само сматрајући његову употребу термина *османофобни* и *османофилни ѡрисѡуи* непропорционално већ, на првом месту, због тезе о пукој реактивности бошњачког национализма, која се затим, по аналогији, преноси и на пуку реактивност националистичког бошњачког дискурса о Андрићу, а који – парадок-

државе „мање или више притајено провлачила и изворно великосрпска идеологема да су балкански муслимани својеврсни историјски атавизам, осуђен на нестанак“ (Žanić 1996).

ксално – потврђује тезу „великосрпске“ позиције да је Андрић мрзео Бошњаке (*БП*, 336). Насупрот Казазу, Милутиновић децидно тврди да „великосрпска рецепција Андрића не постоји него је измишљена да би искупила бошњачки националистички дискурс“ (*БП*, 341). Поводом ове изјаве и њених импликације ће се, највећим делом, водити нетом зачета полемика.

Давор Бегановић: Пријатељска ватра

Давор Бегановић¹³ написао је први критички осврт на књигу *Бишка за њрошлост* и тиме отворио полемику о тумачењима и националистичким дискурсима (око) Иве Андрића, која ће се, с променљивом динамиком и интензитетом, наставити током идуде четири године, кулминирајући новом књигом Зорана Милутиновића – *Фаниом у дидблиоттеци* (2022). Бегановићев текст објављен је на личном порталу Ивана Ловреновића, који – попут познатијег, а сличног блога Миљенка Јерговића – служи као онлајн ризница не само ауторових него и текстова аутору драгих и блиских особа. Већ та чињеница говори нам да се ова расправа, на самом почетку, одвијала у колико-толико пријатељским оквирима. На то је, уосталом, указао и Милутиновић, написавши у свом одговору, с ироничном алузијом на Махмутџехајића, да „један ‘жрец андрићевства’ критикује другог, а на вебсајту трећег“ (Milutinović 2018a). Управо то разликује ову дискусију од оних које ће уследити и које се неће водити искључиво у духу узајамног пријатељског и професионалног поштовања.

Бегановић отвара текст у интимном и пријатељском тону, препричавајући најпре своје разговоре с Милутиновићем, као и анегдоте о иницијалним намерама писања *Бишке за њрошлост*. Пружајући кратак информативни преглед основних хипотеза и резултата студије, Бегановић истиче како је у питању „вехементно написана полемичка књига“ чији аутор на „дефинитиван начин показује у коликој је мјери идеја водиља бошњачкога национализма о Андрићу као мрзитељу Босне немушта, несувисла, неинтелектуална“, а „њезина апсолутна непродуктивност и интелектуална слабост [дотичне идеје, прим. аут.] посљедица, прије свега, идеолошке и религиозне заслијепљености њезиних носитеља“ (Beganović 2018a).

Но, унеколико је интригантније, а у овој прилици и значајније, усмерити пажњу на неслагања. Бегановић луцидно уочава како Милутиновићева „вехементност и акрибични труд [... сведоче] о нечем дубљем од знансјивеној интјереса, заправо о особној њојођености таквом искривљеном апропријацијом Андрића“ (Beganović 2018a, истакао Ј. Б.). Сама по себи, у овом као и у другим сличним случајевима, таква ауторска позиција не мора нужно да имплицира ништа о квалитету (и квалитетима) студије. Ни сâм Бегановић не упушта

13 Давор Бегановић (1959), босанскохерцеговачки филолог, живи и ради у Немачкој.

се у конфабулације о томе одакле би оваква лична погођеност могла да потиче. Ипак, замерке које он упућује Милутиновићу – а које се поглавито односе „на моменте у којима Зоран Милутиновић одлучује напустити текстолошку анализу МахмутѠехајићевих умотворина и усмјерити се ка непосредноме политичком контексту њихова настанка“ (Beganović 2018a) – указују да се позиција својствена његовим херменеутичким опонентима ипак „поткрала“ и у дискурсу самог Зорана Милутиновића и донекле га преозначила.

Бегановић посебно издваја следеће проблеме: навођење података с непоузданог портала посвећеног Слободану Милошевићу, пропуштање прилике да се – поводом расправе о „теологизирању књижевности“ – укаже и на „најзначајније апропријације једнога списатеља од стране теологије у јужнословенским књижевностима“, а то је интерпретација Његоша из пера Николаја Велимировића (Beganović 2018a), те исказ који Милутиновићу највише и замера: „У априлу 1992. године, на самом почетку рата, припадници сарајевског МУП-а, све сами муслимани, стрељали су у Великом парку у Сарајеву осам заробљених војника ЈНА. Толико су имали; шта би радили да су имали осам хиљада?“ (БП, 246). Овакав реторички гест представља, према Бегановићу, типичну „махмутѠехајићевску апликацију псеудоетичкога коментара на чињенице“ и није му место у релевантној научној публикацији. „Постоји ли ‘великосрпска’ књижевна критика о Андрићу? Вјеројатно не постоји, као што не постоји ни ‘великобошњачка’. Критика је, признат ћемо, критика. [...] Но да су га за вријеме рата 1992–1995. политички и војни вође српскога народа (и не само они) злоупотребљавали, ствар је коју не треба особито порицати“, истаћи ће у свом закључку Давор Бегановић (Beganović 2018a).

Зоран Милутиновић у свом одговору изражава захвалност за исказане похвале на рачун квалитета књиге, али не доноси и не подстиче никакав помак у самој расправи. Она се, с проблема тумачења Андрића, већ у овој фази пренела на терен питања о фактографским изворима, ратним злочинима почињеним за време Другог светског рата и током сукоба 1990-их, као и о њиховој релативизацији. Треба пак истаћи да Милутиновић у одговору упорно инсистира на оправданости и сувислости свог реторичког питања о потенцијалних осам хиљада војника ЈНА који су могли да буду стрељани, сматрајући како се тим питањем злочин у Сребреници не релативизује већ само демаскирају махмутѠехајићевске стратегије изградње моралне супериорности о „Апсолутној Невиности“ једне (бошњачке) и „Апсолутном Злу“ друге (српске) стране (Milutinović 2018a).

У свом другом и последњем тексту, Давор Бегановић у помиритељском духу истиче да је у пољу науке могућ компетентни дијалог неслагања између научника, односно да у одређеним случајевима није неопходно (а понекад ни могуће) – дефинитивно и коначно – утврдити која је страна у праву, а која није. „Ипак, једна од ријетких

ствари око које смо се увијек сложили јест бошњачко-националистичка рецепција и перцепција Иве Андрића¹⁴, признаје Бегановић; упркос томе, за њега је „извор знанствене nelaгоде прије свега одвећ доброхотно читање Андрићеве *Дисертације* са Зоранове стране“ (Beganović 2018b),¹⁴ као и неколико исказа из књиге које је доживео и као личну увреду, будући да имплицирају релативизацију злочина почињених током ратова вођених 1990-их.

Окончавајући ову кратку полемику, Бегановић на крају поставља питање куда даље у проучавању Андрића, нудећи смернице ка проминентним ауторима (Зоран Милутиновић, Тихомир Брајовић, Владимир Бити) и критикујући застареле, окоштале приступе: „Онај дио знаности о књижевности у Србији који Андрића проматра искључиво као српскога писца, и оспорава сваку могућност његове припадности негдје другдје, на јужнословенској територију, требао би добити одговор у модерној варијанти знаности о књижевности која ће слиједити теорију ‘испреплетених’ или ‘hyphenated’ идентитета, подразумијевајући под њима могућност присуства једнога списатеља у оквиру више националних (или ненационалних) корпуса“ (Beganović 2018b).

Енвер Казаз: Навијање с научне трибине

Недуго након Бегановића, такође на сајту Ивана Ловреновића, на *Биџку за њрошлости* реаговао је и Енвер Казаз.¹⁵ За разлику од претходне, ова дискусија није се повела између два пријатеља (премда јесте између аутора који се, ако ништа друго, међусобно уважавају), а то је могло да утиче и на заостравање реторике и ставова. Расправа је донела укупно по два текста од обојице аутора, а у њеном средишту – како се испоставило – нашло се питање да ли постоји српски националистички дискурс о Андрићу.

У свом првом прилогу, Казаз је, попут Бегановића, похвалио Милутиновића за минуциозно раскринкавање бошњачког националистичког дискурса, додавши да се с његовом аргументацијом, по том питању, у потпуности слаже. Истакавши да је и сâм, знатно раније, отворено полемисао против онаких тумачења Андрића с каквима се и Милутиновић хвата у коштац, Казаз се ипак ограддио од сврста-

14 Андрићевој докторској дисертацији Милутиновић посвећује једно кратко потпоглавље књиге (уп. *БП*, 295–309), у коме додатно подупири пишчеве негативне ставове о „утицају турске владавине“ на „развој духовног живота у Босни“, не налазећи у њима ништа спорно и поистовећујући „хришћанску Европу“ с напретком (*БП*, 304). Уз позивања на разноврсне историографске изворе, Милутиновић тврди да је Османско царство које Андрић описује – за разлику од врхунца које достигло неколико столећа раније – у том тренутку било на свом заласку, огрезло у корупцији и неспособно да решава проблеме својих удаљених и све запуштенијих провинција.

15 Енвер Казаз (1962), босанскохерцеговачки теоретичар књижевности, живи и ради у Сарајеву.

вања себе у Бошњаке: „На питање да ли се осјећам Бошњаком, увијек бих одговорио да ми је сваки такав облик припадања стран [...] због тога што као подлогу за писање не могу [...] прихватити наративе на којима се утемељују различите, поготово не хегемонијске, пројекције бошњаштва“ (Kazaz 2018a). Према томе, он се не идентификује с бошњачким национализмом и одбија да књижевност и културу промишља с тог идентитетског становишта. Но, „из одбране у напад“ Казаз прелази тврдњом да је Милутиновићева критика његове (Казазове) употребе термина-индикатора *османофилија* и *османофобија* неутемељена, утолико што се превиђа да ови појмови нису етнички него идеолошки и културолошки одређени. Казаз сматра да овај превид треба сагледати у спрези с Милутиновићевом тврдњом „да не постоји великосрпска критика Андрићевог дјела“, оптужујући аутора *Бийке за прошлости* за погрешно представљање туђих аргумената. Притом, Казаз је посебно погођен тиме што га Милутиновић – додуше, „амбивалентно“, с дозом колебљивости – придружује самим проponentима бошњачког националистичког дискурса (Kazaz 2018a).¹⁶

Према Казазу, српско националистичко тумачење Андрића постоји, о њему се може и треба говорити, а „таквом врстом критике сматра[м] свако читање које завршава закључком да је Андрић писао романе који су постали српска национална предања, градили српску историјску свест, говорили о српском историјском страдању итд.“ (Kazaz 2018a) У ефектном и илустративном примеру, он подсећа на тренутак када се у канцеларији Радована Караџића на Палама странцима делио превод Андрићеве приче „Писмо из 1920. године“, сматрајући да ова историјска ситуација, на изванредан начин, представља микрорецепцијски чин који потврђује постојање „великосрпске“ макрорецепције писца. Предраг Палавестра, према Казазу, у Андрићевој књижевности лоцира пророчку димензију – у чему је с њим сагласан и Милутиновић – те тако изнетом апологијом пророчтва заправо легитимише текући ратни сукоб. Сходно томе, Казаз тврди да се Милутиновићу „намиче особена мрена у критич-

16 Употребом термина *османофобија* и *османофилија*, Енвер Казаз настојао је да успостави разлику између две врсте приступа Андрићевим делима који су идеолошки и културолошки одређени. Занимљиво је, притом, да се у његовом тексту „Критика мржње и утопија љубави“ – упркос томе што се нашао на мети критике Зорана Милутиновића – нуди тумачење Андрићеве приповетке „Писмо из 1920. године“ као полифонијске наративне структуре (Kazaz 2016), а то је, у основи, слична теза коју поводом *Травничке хронике* износи и сам Милутиновић (Milutinović 2011). Једина разлика лежи у томе што, у овим конкретним читањима, Казаз указује на недостатке националистичких, а Милутиновић на недостатке оријенталистичких тумачења споменутих дела. Но, обојица тумача слажу се да су таква редукционистичка читања заправо унапред већ уписана у Андрићеве текстове, који их својом уметничком снагом и донетим – надиласе. Осим њих, на постколонијално маркирану бахтиновску полифонију у Андрићевим романима указао је и Зденко Лешић (Lešić 2005), а о приказу андрићевске романескне провинције као „кривога огледала“ до којег светскоисторијски процеси допиру тек као „изломљени одједи“ убедљиво је писао Тихомир Брајковић (Brajović 2011).

ком погледу кад треба анализирати имплицитне идеолошке слојеве у критици о Андрићевом дјелу коју пишу критичари са српским именом и презименом“ – због чега у крајњој инстанци оптужује Милутиновића да „клиже из науке у навијање“ (Kazaz 2018a).

У првом одговору Казазу – осим што превише простора уступа појашњавању правог духа и принципа академске полемике, као да они другима нису ниуколико познати¹⁷ – Милутиновић додатно експлицира због чега сматра да се његов полемички „супарник“, иако неупоредив с пропонентима бошњачког радикално-критичког дискурса, ипак може уврстити у ту скупину. Самом тврдњом, наиме, да постоји „великосрпски“ дискурс, а без поткрепљења и убедљивог доказивања такве једне хипотезе, те тврдњом да је бошњачки дискурс пука реакција на српски, реакција којом се само оверава оно што је у првом већ установљено, Казаз, према Милутиновићу, „овај дискурс легитимише и искупљује“ (Milutinović 2018b). Притом, додаје Милутиновић, ниједан од главних антагониста *Бишке за прошлост*, изузев Ризвића, не спомиње експлицитно „великосрпску критику“, већ се њоме искључиво бави умеренија бошњачка струја, чији би Казаз требало да буде представник. Милутиновић га, сходно томе, прозива јер поново избегава да прецизно наведе конкретне примере – ауторе, књиге, текстове, исказе, бројеве странице итд. – „великосрпске критике“, односно рецепције Андрића. Милутиновић се, уз то, брани од оптужби да је његово опхођење према Палавестри „навијање“, тврдећи да он Палавестру не оправдава већ једино објашњава његову брзоплетост, као и да не заузима ничију страну у овим расправама, остајући у домену властите научне дисциплине (Milutinović 2018b).¹⁸

Казазов други одговор, овог пута на Милутиновићеву реплику, у коме су од самог почетка присутни реторички трагови одбацивања аргумената опонента, уједно је и његово последње оглашавање у овој расправи. Стога представља и покушај да се начини њен резиме и на-

17 Милутиновић истиче да се у полемици треба уздржати од квалификације супарника и бављења његовим мотивима те да се треба задржати једино на изнетим тврдњама. Међутим, он сâм далеко је од такве праксе у *Бици за прошлост*, у којој значајан простор посвећује и детаљном портретисању својих опонената, при чему његове опаске нису нужно у блиској вези с оним што они пишу, или су барем сувишне у објашњавању значења и последица онога што су написали.

18 Милутиновићева дискусија о тумачењу „Писма из 1920. године“ из пера Предрага Палавестре – које овај књижевни научник, у тексту „Трагови Андрићевих предказања“ (1997), повезује с пишчевим другим записима, „Три дечака“ и „Ноћни разговор 1941“, на основу тога што се у свим наведеним текстовима говори о мржњи у Босни, те се ова њена „трагична подељеност“ доводи у везу с ратним сукобима деведесетих – управо је део његове расправе с Казазом. Милутиновић резолутно одбацује оптужбе да се код Палавестре могу наћи трагови „великосрпског“ читања Андрића и сматра да се ту ради искључиво о текстуално утемељеној „дијагнози мржње“ (БП, 344), односно – како Палавестра каже – „застрашујућем и мутном пророчком знамењу“ које је наслутило „будући нездрави мир“ (нав. према БП, 345), а не о оправдању рата у Босни.

гласе главни аргументи, с фокусом у који Казаз недвосмислено ставља самог себе. „Према Милутиновићу, у средишту наше полемике је то да ли постоји или не великосрпска књижевна критика о Андрићу. Ја, пак, мислим да је у средишту наше полемике то што Милутиновић фалсифицира моја стајалишта из књиге *Судверзивне ѿоетѿике* и на основу тога ме оптужује да се прикључујем бошњачком националистичком дискурсу о Андрићу“, пише Казаз, додајући да се управо у овом гесту показује Милутиновићева логичка вратоломија (Kazaz 2018b).

Упркос томе што Казаз одбија да дословце наведе ко су представници „великосрпске књижевне критике“ у тумачењу Андрића, имплицирајући да у њих убраја управо Палавестру и Милутиновића, изгледа да га је писање новог текста ипак навело да изнесе прецизније одређење „великосрпске критике“: „манипулирање насловом Андрићеве приче ‘Писмо из 1920. године’, довођење у везу Андрићеве литературе и рата 1992–1995, есенцијализација мржње у БиХ током тог рата на основу Андрићеве литературе, његово правдање Андрићевом литературом, проматрање Андрића искључиво као српског писца чија литература гради српску националну свијест, а не писца постимперијалног стања југословенског културног простора с несумњивим југословенским мултикултурализмом и идејом југословенског интегрализма“ (Kazaz 2018b).

Најзад, окончавајући полемику с Казазом, у свом другом и последњем одговору Милутиновић закључује да је његов дебатник напоследку био приморан да свој став о (ре)активности бошњачког националистичког дискурса преформулише, признајући да између бошњачког и српског дискурса ипак постоји узајамна повратна спрега (Milutinović 2018c). Тиме је, према његовом суду, разрешена прва половина спора, али она друга остала је недирнута: конкретно навођење представника „великосрпске критике“ и њихових књига/текстова. Тако ће из ове расправе, њене завршне реченице, проистећи фраза „фантом у библиотеци“, коју ће Милутиновић искористити за наслов своје потоње књиге.

Дамир Шаботић: Брзи прсти национализма

Приказ *Биѿике за ѿрошлостѿ* из пера Дамира Шаботића¹⁹ објављен је на порталу *Пеѿичаник* (Šabotić 2019a) шест месеци након што су Бегановић, Казаз и Милутиновић „разменили“ полемичке текстове поводом споменуте књиге. Шаботић се, барем експлицитно, ниуколико не ослања на претходну полемику, коју ни не спомиње. Ипак, с обзиром на то да представља нови критички осврт на Милутиновићеву студију, те да је иницирао нову рунду „одјека и реаговања“, овај приказ може се сматрати њеним интегралним делом. Разлика у односу на

¹⁹ Дамир Шаботић (1978), босанскохерцеговачки песник и прозаиста из Сарајева.

претходне расправе најпре лежи у измештању са сајта Ивана Ловреновића (Шаботићеви прилози излазили су на *Пеишчанику*, а Милутиновићеви у *Свескама Задужбине Иве Андрића*), потом у квантитету (Шаботић је објавио укупно три текста спрам по два Бегановића и Казаза, док су обе Милутиновићеве реакције биле знатно опширније од његових ранијих), а коначно и у самој оштрини коментара.

Шаботић најпре истиче теоријске, методолошке и стилске врлине *Бишке за прошлости*, додајући да је Милутиновић, ако и није отворио нову етапу у студијама о Андрићу, једну ипак суверено затворио – управо ону која и представља главни предмет његове књиге. Међутим, Шаботића више занимају она места у којима се откривају Милутиновићеве методолошке недоследности, а тиме и нарушава утисак о студији којој се нема шта приговорити. Шаботић, укратко, сматра да је главни недостатак *Бишке за прошлости* недоследна примена методе критичке анализе дискурса, и то увођењем „шта би било кад би било“ аналогија – махом кад је реч о српској рецепцији Андрића – које немају снагу аргумента већ представљају баналне идеолошке реплике на тему пракривице за рат (Šabotić 2019a). У том светлу он чита и Милутиновићево „надгорњавање“ с Адилом Зулфикарпашићем о томе „ко је први почео“, отргнуто од сваке споне с Андрићевим књигама.²⁰

Шаботићев кључни доказ за Милутиновићеве, по њему, пристрасне пропусте у тумачењу јесте његово, како наводи, олакотно и тенденциозно навођење Палавестриног манипулативног цитирања Андрићевог записа „Ноћни разговори 1941“ (уп. Палавестра 1997). То је место на ком, тврди Шаботић, Палавестра поткрепљује тезу о пишчевим мрачним предказањима („будући нездрави мир“, који се односи на суживот народа и народности у СФРЈ), односно легитимише ратно стање: „Палавестра је свјесно пристао на ретроградну идеолошку пројекцију Босне као ‘земље мржње’ и оваквом интерпретацијом знатно допринио ресантиманском и националистичком дискурсу о Андрићу“, сматра Шаботић (Šabotić 2019a). Главни приговор који Шаботић улаже Милутиновићу јесте да он (Милутиновић) Палавестри нуди „алиби за брзоплетост“, одајући на тај начин да сâм нема исте критеријуме за бошњачке и српске научнике.

Зоран Милутиновић у првом, опширном одговору, препуном историографских дигресија и разматрања релевантности и веродостојности историјских извора, остаје при свим својим ставовима о

20 У потпоглављу „Обзири према истини Адила Зулфикарпашића“ (БП, 42–55), Милутиновић се осврће на Зулфикарпашићев чланак „Иву Андрића треба раскринкати“. У њему се врло мало говори о Андрићевим делима, али има алузија на убијање босанских муслимана током Другог светског рата, које аутор доводи у блиску везу с тиме што Андрић своје највеће романе пише управо у то време у Београду под окупацијом нацистичке власти. Милутиновић се, са своје стране, овде углавном бави психолошким и политичким портретом Зулфикарпашића, а не Андрићем.

Предрагу Палавестри – који се могу свести на то да он њега не оправдава него објашњава. Милутиновић сматра да је Шаботићево приписивање „великосрпског“ национализма Палавестриној брзоплетости сасвим неуведљив напор да се гротескним претеривањем ова Палавестрина брзоплетост претвори у „великосрпски“ еквивалент бошњачкој националистичкој критици. Према њему, такво је читање „испразна идеолошко-политичка аналитика, такорећи скеч критичарске строгости и доследности“, при чему чак и Шаботић каткад запада у темељну методолошку погрешку поистовећивања писца и приповедача (Милутиновић 2019). Милутиновић, међутим, бошњачким критичарима национализма приписује да идеализују Босну и потпуно је чисте од мржње, управо уз помоћ Андрића, као и да се не баве пропонентима бошњачког националистичког дискурса – што ипак не може бити тачно, барем не кад је реч о ауторима који се оглашавају управо у овој полемици – намећући им уједно став да је начин на који Палавестра чита Андрића почетком деведесетих година еквивалентан читавај школи бошњачког националистичког дискурса, став који они нигде не изговарају.

У својој реплици, Дамир Шаботић заострава дебату и оптужује Милутиновића да управо он, својом устрајном одбраном по Шаботићу неутемељене Палавестрине интерпретације, настоји да успостави апсолутну невиност српске националистичке књижевне критике, указујући да такви потези имају одређене институционалне ефекте, био њих аутор свестан или не: „Борбено се још једном заузевши за Палавестру, он се још јаче позиционирао у кругу институционалних ауторитета који, бавећи се литературом, заступају веће, националне интересе“ (Šabotić 2019b). Шаботић Милутиновићу приговара и да симплификује Гадамерову херменеутику не би ли Палавестрино манипулативно тумачење могао да оправда позивајући се на херменеутичку ситуацију.²¹

Уследио је по још један текст обојице аутора. Како је расправа одмицала, и један и други постајали су све мање уздржани, све „лакши“ на „тежим“ речима, па тако Милутиновић свој последњи допринос овој фази расправе, индикативно, започиње заједљивим оптужбама друге стране за губитак самоконтроле и препуштање реторичким ексцесима, необузданим емоцијама и недоказаним политичким дисквалификацијама. Указао је на то да се Шаботић служи

21 Не би било правично рећи да Милутиновић греша у том аспекту. У овом случају пре се може говорити о једној заостреној верзији гадамеровских процедура, познатој под називом презентизам, која у средиште херменеутичког поступка ставља тумачеву непосредну савременост, допуштајући читаоцу да из текста актуелизује управо она значења која сматра да највише кореспондирају с актуелним тренутком читања. Но, тиме се ипак не може оправдати то што Палавестра „занемарује хисторичност текста који тумачи“ (Šabotić 2019b). О темељним принципима херменеутике уп. Gadamer 1978, а о презентистичком приступу, који се махом развио из тумачења Шекспира, уп. Grady 1993, Fernie 2005 и Grady, Hawks 2007.

преношењем фокуса и игнорисањем аргумената, а његово „непрестано прављење мапе моћи у ‘књижевном пољу’“ на крају се „своди на трачарење, архивистичку завидљивост и паланачко отимање о ‘позиције’, награде и признања, те на пројектовање властитих мотива у друге“ (Милутиновић 2020). Са своје стране, Шаботић је у свом „одјавном“ прилогу, исмевајући Милутиновићеву опсесивну потребу да се бави историографијом, напослетку закључио: „Ту се Милутиновић не разликује много од оних које у својој књизи анализира, тј. од бошњачких националистичких критичара, јер је и њему, баш као и њима, Андрић послужио да се свађа о пракривицама и осветама, чврсто заузевши српско националистичко стајалиште“ (Šabotić 2021).

Посебан аспект расправе између Шаботића и Милутиновића било је и питање о томе које је најприкладније место за овакве полемике. Шаботић је, имплицитно, сматрао да је то портал *Пешчаник* јер је доступнији широј јавности, док је Милутиновић заузео конзервативнији став да су *Свеске Задужбине Иве Андриће*, упркос томе што су теже доступне заинтересованој публици (нарочито јер не објављују прилоге онлајн), ипак примереније место за расправу о самом Андрићу.²² Стога је Шаботић могао да напише да „бира *Пешчаник* који, за разлику од Милутиновићевих институционалних утврда, не третира Андрића као националну својину“ (Šabotić 2019b).

Ненад Величковић: Списак постоји

За разлику од Дамира Шаботића, Ненад Величковић,²³ последњи протагониста наших расправа о Андрићу, укључио се у полемику *in medias res*, сматрајући да је у претходним текстовима остало недоречено и неелаборирано да ли, напоредо с бошњачким, постоји и српски дискурс о Андрићу. Величковића притом нимало не интересује питање првенства, односно питање који је националистички дискурс о Андрићу – српски или бошњачки – први почео да се формира (Veličković 2022: 127). Његова основна теза гласи да о Андрићу постоји и српски националистички дискурс – што је став који је, у оквиру ове расправе, први изнео Казаз – а његов рад настоји да покаже како је, штавише, српски дискурс формиран и пропагиран у окриљу водећих српских културних и научних установа (САНУ, МС, СКЗ, ИКУМ, ФФ итд.).

22 Тиме се може објаснити и чињеница да Милутиновић велике делове претходних текстова из ове полемике преноси у штампано издање *Свезака*, као да тим гестом жели да читаоцима ове публикације омогући комплетан увид у полемику. Осим тога, испоставило се да питање места на којем се води полемика повлачи и одређене идеолошке конотације, па тако ни у овој расправи није пропуштена прилика да – додуше, сасвим узгредно – искрсну алузије на супарништво тзв. „Прве“ и „Друге“ Србије, оличене у фигурама Добрице Ћосића и Латинке Перовић (уп. Mimica 2002).

23 Ненад Величковић (1962), босанскохерцеговачки професор и писац из Сарајева.

Величковић се позива на концепцију трауме изложене у раду Џефрија Александера (Alexander 2004), према којој траума није (искључиво) догађај него и читав накнадни процес његовог тумачења на такав начин да колективна траума постане део идеолошког наратива једне заједнице (Veličković 2022: 128). Нудећи одговор на питање где се српски националистички дискурс о Андрићу може пронаћи, које је Зоран Милутиновић поставио у више наврата, Величковић таксативно цитира неколико аутора – Николу Кољевића, Вука Милатовића, Радета Лаловића, Предрага Палавестру, Владимира Дедијера, Зорана Константиновића, Милана Богдановића, Исидору Секулић и Ђорђа Јовановића – сумирајући ову рецепцију Андрића кроз четири карактеристична раздобља (до Нобелове награде, од Нобела до смрти,²⁴ од смрти до распада земље, након распада земље). Величковић у појединим текстовима побројаних аутора и ауторке проналази читања Андрића заснована на потрази за сведочанством или отелотворењем историјске истине о трагичној повести и страдању српског народа, при чему се упорно занемарује, с једне стране, да се Андрић као писац не бави колективном већ „траумом појединца“, те да Босна, управо зато што је „простор изгребан границама (вјерским, политичким, културним, географским) унутар којих се и сам затекао и које су обликовале важан дио његовог искуства, Андрићу није тема, него књижевна грађа“, с друге стране (Исто: 131).

Како су претходно учинили и Казаз и Шаботић, Величковић у првом реду упућује критике на рачун Палавестрине актуелизације „Писма из 1920. године“, сматрајући да „његове изјаве допуштају да се Андрићева књижевност тумачи као потврда тезе о историјској неминовности рата“ (Veličković 2022: 139),²⁵ да он „учитава Андрићу своју историјску свијест“ (Исто: 140) и актуелизује тумачење књижевног текста у националистичке дневно-политичке сврхе (Исто: 142). Ипак, можда и најинтригантнији део Величковићевог текста јесте онај у ком аутор нуди (ре)интерпретацију међуратних читања

24 Ипак: „Чињеницу да је у овом периоду (1960–75) изостало посрбљивање Андрића могуће је објаснити Нобеловом наградом југославенском писцу и политичким приликама у СФРЈ. Вјероватно је било тешко у слављеничкој атмосфери, а можда и ризично, оспоравати Андрићево југославенство и његовим опусом легитимисати српски националистички наратив“ (Veličković 2022: 147).

25 Овде би требало поставити питање и какву ширу, историјску визију српске књижевности уопште успевају да замисле научници којима се приписују националистички ставови. Палавестра, наиме, у истом чланку пише, како наводи Величковић, да код Иве Андрића и Милоша Црњанског „превалада историјска свест“, која је „главни покретач и регулатор њихове имагинације, јер је смисао за историјско битна одлика духовне културе српског народа“, те да „Андрић и Црњански изражавају трагичну философију жртве, по којој се може препознати свака мисао што долази са Балкана“ (нав. према Veličković 2022: 139). О ограничености и сведености визије историје домаће књижевности, која све што је *српско* своди на оно *историјско* (или *жртвено*), уп. текст Дејана Илића „Турска и Тоскана“, где се износи критика књиге *Пути српске књижевности* Јована Деретића, уз осврт на студије Светозара Петровића о Јовану Пачићу као противпримеру (могуће, пожељне и вредније) књижевноисторијске имагинације (Ilić 2008).

Андрића – Исидоре Секулић, Милана Богдановића и Ђорђа Јовановића. У овом кораку постаје очигледно колика је била иницијална снага читања Андрићевих приповедака које су понудили Исидора Секулић и Милан Богдановић. Управо је из њихових читања – како Величковић тврди реферишући на Тутњевића – проистекла одређена слика Босне која се не подудара ни са стварном, али ни с визијом Босне каква се из пажљивијег бављења самим Андрићем може ишчитати. (Треба, међутим, нагласити да је Величковић имао увид и у позније пишчево стваралаштво, које није могло бити предмет споменутих критичких осврта, те отуда и његова комплетнија слика о целини Андрићевог дела). У текстовима Исидоре Секулић, Милана Богдановића и Ђорђа Јовановића, како наводи Величковић, није могуће ишчитати српски националистички дискурс (у пуном интензитету и значењу), премда у њима очито јесу присутни, у мањој или већој мери, западњачко-евроцентрични погледи и оријенталистички топоси о источњачком *шамном вилајету* Босне – Величковићевим речима: „предрасуда о географском простору (Босни) као мрачном, кобном, поремећеном, дегенерисаном, перверзном, који се као такав напросто наметнуо писцу, што пажљиво и књижевно компетентно читање Андрићевих текстова не подржава“ (Исто: 148). Према томе, потоњи српски националистички дискурс могао је, како резимира Величковић, да се зарад сопствених интереса позове на ове интерпретативне осврте, дограђујући уз помоћ њих своје конструкције и о Иви Андрићу и о Босни.

Величковићев коначни суд гласи да „очигледно постоји српско читање Андрића, а које се служи Андрићевим дјелом (или поводом њега) у конструкцији наратива о колективној трауми српског народа“ (Veličković 2022: 153), те да такво српско читање сугерише да су „Бошњаци (муслимани) дегенерисани конвертитством из хришћанства у ислам, истиче чистоту (Срба) наспрам нечистоте (католика и муслимана), а Босну перципира, географски и културолошки, као простор мржње“, док Андрића види искључиво као српског писца (Исто: 153).

Милутиновићев одговор на текст Ненада Величковића био је, у извесном погледу, квантитативно несразмеран, појавивши се у облику читаве књиге – *Фанџом у дидлиџеци* (2022) – штампане и на српском и на енглеском језику.²⁶ Укратко, Милутиновић оптужује Величковића да неадекватно представља његове ставове из *Бишке*

26 Делимични разлози за двојезичност издања могу се пронаћи у чињеници да Зоран Милутиновић живи и ради у Лондону, односно, у намери аутора да књигу учини доступном англофоном кругу својих колега и (потенцијалних) читалаца. Међутим, могуће је да је циљ овог билингвалног издавачког геста такође био и реплицирање на изворни Величковићев текст – штампан на енглеском језику у зборнику радова објављеном у Немачкој – тј. жеља да се иностраној научној јавности омогући увид у конкурентно тумачење тумачења Иве Андрића, утолико значајније с обзиром на то да је објављено у формату књиге.

за *прошлости*, да није доследан сопственим теоријским оквирима о трауми (који су, приде, како тврди, сами по себи лоше постављени), да не чита коректно ауторе које излаже критици (деконтекстуализовањем цитата и аранжирањем којим се симплификују њихове стварне поенте). Уз то, Милутиновић запажа да низ текстова ових аутора не твори никакву кохерентну групу, а камоли (српски националистички) дискурс (ФБ, 13). Стога он изнова чита све ауторе и текстове које је Величковић претходно подвргао критици с намером да докаже како Величковић није ваљано интерпретирао нити једнога од њих. У коначници, Милутиновић остаје при ставу да српска националистичка критика Андрића не постоји, тј. да је у питању тек конструкција и пројекција бошњачког националистичког дискурса о Андрићу, оног које Андрићево дело чак и не узима за крајњи циљ, проналазећи у њему искључиво средство за репрезентацију Бошњака као апсолутно невиних актера кроз целокупну историју (ФБ, 113).

Убедљивост Милутиновићеве аргументације ипак слаби како књига одмиче: беспрекоран је кад се бави Исидором Секулић, Миланом Богдановићем и Ђорђем Јовановићем, солидан, али ипак уздрман кад је реч о Дедијеру и Константиновићу, а потпуно неуубедљив у разматрањима последњег таласа рецепције (око) Андрића. Милутиновићу је, чини се, веома стало да по сваку цену покаже да је „погрешна интерпретација потекла из радова бошњачких критичара, и да су јој се српски супротстављали“ (ФБ, 74–75), те да се „овде непорециво види да је читав проблем само између Иве Андрића и бошњачких националистичких критичара“ (ФБ, 101). Он ипак резолутно одбацује идеју да Андрић може бити било шта друго сем српски писац (ФБ, 19), иако таква перспектива, као што је тврдио Светозар Петровић, представља тек један од могућих приступа (овом) аутору. У неколико наврата Милутиновић и сâм запада у кривотворење супарничког излагања, износећи оптужбе које звуче благо гротескно – на пример, кад се пита „због чега [Величковић] жели да искључи Андрића из српске књижевности против Андрићеве воље, и на основу чега“ (ФБ, 19), или кад каже да је, својим ставовима о унижавању Босанаца код Андрића, „Величковић врло често непријатно близу понављања њихових [бошњачких националистичких] аргумената“ (ФБ, 26), или кад оптужује Величковића да не може да прихвати никакву критику на рачун своје земље, уз коментар да је „претерани капацитет да се буде увређен симптом не само онтолошке несигурности, него и претераног патриотизма“ (ФБ, 31).²⁷ На више места, такође неуубедљиво, односно одвећ благонаклоно, Милутиновић брани српске научнике од критика – кад, на пример, Џацићево повезивање егзекуције Срба

27 Овакве проблематичне Милутиновићеве оцене некритички ће усвојити и приказивачи његове књиге: Владан Бајчета ће тако у Ненаду Величковићу и Енверу Казазу препознати „корифеје новог вала бизарне андрићологије“ (Бајчета 2022: 223), док ће Игор Перишић тумачења Величковића и Казаза окарактерисати као „круну малеволентних читања дискурса о Андрићу“ (Перишић 2022: 235).

1804. и 1914.²⁸ представља, по њему, не стварни него само „привидан фокус на вечне српске патње“ у функцији циклично-митског схватања историје (ФБ, 42), или кад се према историографским спекулацијама Зорана Константиновића²⁹ (ФБ, 48) не односи с истом строгошћу као према сличним интерпретативним гестовима бошњачких националистичких критичара, или кад Палавестри не узима као озбиљан теоријски грех што је, у „прегрејаној атмосфери“ распада Југославије, „подлегао искушењу“ и ретроактивно користио савремени термин геноцид за страдање српског народа под османском управом (ФБ, 83) – а није му страна ни инсистирање на фундарајућој и непроблематизованој важности косовске мисли за српску традицију, јер се по њему „ни Његош ни Андрић, а да и не помињемо целину српске културе, не могу исправно разумети без ње“ (ФБ, 77).

У теоријском смислу, разлике између Величковића и Милутиновића тичу се, углавном, начина на који се аутори односе према дометима Гадамерове херменеутике (Gadamer 1978) и Јаусове теорије рецепције (Jaus 1978), чије приступе обојица узгред коментаришу. Величковић сматра ове теорије исувише податним за могуће злоупотребе и искривљења смисла текста (показујући то на примеру Зорана Константиновића), док Милутиновић заузима неутралнији, али образложенији став да се овим теоријским моделима, самима по себи, не може упутити никакав приговор за релативизацију значења текста будући да они управо и почивају на тези да апсолутног значења текста нема.³⁰ Притом не треба превидети да је још Станиша Тутњевић запазио како је бошњачки националистички рецепцијски кључ имао веће изгледе да постигне своје шире циљеве употребљавајући теоријске моделе који фокус пажње померају с дела на читаоца, односно

28 Петар Џацић, наиме, у својој првој књизи о Андрићу (Џацић 1957), на темељу свог истраживања о елементима мита и цикличног протока времена код Андрића, доводи у блиску везу набијање на колац „српских глава“ на вишеградској ћуприји за време османске владавине с убијањем Срба од стране аустроугарских војника у освит Првог светског рата 1914. године.

29 Истражујући аустријске архиве којима се за писање *Травничке хронике* служио и сâм аутор романа, Зоран Константиновић утврдио је да је Андрић изоставио земунску епизоду свог аустријског конзула, те тумачио то не само композиционим него и идеолошким разлозима: конзулов боравак у Земуну упућивао је на могућност једне либералније и модерније визије Хабзбуршке монархије – у којој, према Константиновићевој спекулацији, не би дошло до репресије етничких мањина у царству, а самим тим, као одговора на то, не би дошло ни до стварања Југославије – што југословенски опредељеном Андрићу није одговарало (Константиновић 1979).

30 Не треба, ипак, превидети ни да је и међу самим заговорницима херменеутичког приступа долазило до супротстављених гледишта по питању значења текста и слободе тумачења: Ханс-Георг Гадамер је заступник струје која тврди да не постоји јединствено значење текста и да је процес тумачења бескрајан (иако то не значи да је био неодговоран тумач), док с друге стране Е. Д. Хирш сматра да се може правити разлика између стабилног и непроменљивог значења текста и значаја као значења текста за нас, у конкретним историјским околностима. Уп. Mirković 1994: 80, као и изворне радове ових теоретичара: Gadamer 1978 и Hirš 1983.

с текста на контекст (нав. према Булатовић 2017: 123). На тај начин, тумачу се допушта већа слобода, а самим тим отвара и више простора за могуће манипулације текстом. Ипак, као и поводом Казаза, веома је занимљиво то што се, кад је о самој Андрићевој књижевности реч, мишљења и тумачења Величковића у великој мери поклапају с оним што у својим другим радовима пише Милутиновић. Величковић – који је уједно и писац – сматра Андрића једним од најбољих аутора наших књижевности стога што се овај бавио универзалним вредностима и што је у средиште своје пажње стављао појединца (уп., на пример, Veličković 2017: 128). У светлу његове истрајне посвећености проблематици наставе књижевности и школским програмима у БиХ, његове тврдње о националистичким манипулацијама Андрићевим делом на часовима матерњег језика добијају додатно поткрепљење.

Књигом *Фанџом у дибљиоџеци* ова расправа је, барем засад, утихнула: ни Ненад Величковић ни било ко други, до овог тренутка, на њу није полемички реаговао. Динамика пређашњих одговора препоручује нам, ипак, да будемо опрезни и не хрлимо с даљим прогнозама.

Закључак: Српска андрићолошка авлија

У целини гледано, ова дебата показала је да се о Иви Андрићи конструктивније, иако не нужно и добронамерније (што делом припада и природи жанра), полемиче не кад се на супротстављеним странама нађу искључиви заступници сукобљених националних интерпретативних заједница (јер заправо нема дијалога) нити кад се расправе воде унутар само једне од њих (јер најчешће нема суштинског неслагања), већ онда кад су полемичари, или барем поједини од инволвираних актера, у стању да пронађу интерпретативно-критич(арс)ку позицију која ову националну перспективу у исти мах обухвата, али и превазилази. О томе сведочи и случај с рецепцијом књиге *Биџка за џрошлосџ* Зорана Милутиновића, чија рецепција се претворила у једну од плодотворнијих књижевноисторијских и књижевнотеоријских дебата на овим просторима последњих година, кулминирајући новом књигом аутора, *Фанџомом у дибљиоџеци*. Испрва у једној (српској) средини без изузетка хваљена и прихваћена, књига је врло брзо у другој (босанскохерцеговачкој) средини наишла најпре на блажа а потом и све оштрија оспоравања, и то по правилу од стране аутора који нису апологете бошњачког радикално-критичког дискурса – предмета критике Милутиновићеве прве полемичке студије – чиме се отворио простор за јаснија указивања на, демановски казано, интерпретативне увиде и слепила поводом Иве Андрића.

Тако се испоставило да *Биџка за џрошлосџ*, иако несумњиво значајан допринос домаћој књижевној науци, није баш сасвим, као

што тврди један њен приказивач, „узoran примјер скрупулозног полемичког отпора злоупотреби књижевности у идеолошке сврхе“ (Бајчета 2018: 524), већ да се на одређеним местима, и то не само „између редова“ већ и дословно, у њеном ткиву помаљају и својеврсни дискурзивни „вишкови“, они који реториком не припадају ни главном телу сувисле аргументације, а ни споредним органима гоњења полемичких супарника. Такви су, на пример, редови у којима се аутору „отимају“ високоафектирани, па чак и злонамерни искази (на шта су указали Бегановић и Шаботић), западања у препирке типа „ко је први почео (рат)“, претерано хитре реакције на сваку оптужбу упућену српској страни за митолошко-митоманску свест или турско-косовски комплекс, поврмени патетични импулси, али, исто тако, а не на последњем месту, и идеализовање лика Иве Андрића, исувише добронамерни погледи на његове заблуде и грешке (на шта указује чак и према аутору благонаклони Перишић, уп. Перишић 2018: 278). Управо су ова неуралгична места у књизи – малобројна, али симптоматично ефектна – испровоцирала полемичке реакције, по правилу аутора из БиХ, док нису споменута нити у једном приказу који потписују српски научници.

С тим у вези, постоји још један недовољно осветљен аспект ове полемике, који није од занемарљивог значаја. Наиме, Милутиновићева књига о бошњачком радикално-критичком дискурсу о Иви Андрићу барем је делимице мотивисана афирмативним одјеком који је у иностраној научној јавности добио чланак Русмира Махмутћехajiћа „Andricism: An aesthetics for genocide“ (Mahmutćehajić 2013) – објављен у референтном америчком часопису *East European Politics and Societies*, послуживши потом као полазиште за књигу *Андрићевство* (Mahmutćehajić 2015). Према томе, чини се да је један од мотива за писање *Бишке за прошлости* био рад на изградњи не само (порекнуте) репутације јединог југословенског књижевног нобеловца – у тој иронично прозваној „светској академској заједници“ (БП, 119), која би, уколико прихвата ненаучно писане Махмутћехajiћеве радове, морала да преиспита своје научне критеријуме – него и читаве домаће (читај: српске) андрићологије. Једну сугестију у том смеру можемо пронаћи код Станише Тутњевића, који је указао да су и Зоран Милутиновић и Борис Булатовић за време писања својих студија боравили у иностранству и тамо били изложенији глобалним манипулацијама у тумачењу узрока и последица распада Југославије (Тутњевић 2019: 361).

Из тога се намеће још један закључак: о централном и канонском домаћем списатељу као да се расправа превасходно мора водити пред будним очима међународне научне публике (трибунала? [Перишић 2022: 233]), с имплицираним ставом да су домаћој научној заједници – махом хорски усаглашеној, барем кад је о Андрићу, а и многим другим ауторима, реч – сва та питања увек већ јасна и унапред

разрешена. Светској академској заједници као да и даље вреди слати тобоже андрићевска *Писма из ху јодине*, упозоравајуће и опомињуће поруке о неправедном стању на Балкану, док српска научна средина такве пријатељске сигнале прима као добродошле потврде samozadovoljnih представа о самој себи.³¹ Из таквог става, из таквог духовног расположења штавише, потиче и теза о *оклеветаној књижевности* (Булатовић 2017), чији се учинак своди на пуко потказивање туђих (у овом читању: неоимперијалних и/или неоколонијалних) говора о нашим писцима, без икаквог заиста иновативног читања тих аутора.

У *Бици за прошлости* Милутиновић је, поводом Андрићевих бошњачких радикално-критичких тумача, изнео луцидно запажање да „свако хоће да буде бошњачки Саид, а нико бошњачки Константиновић“ (БП, 321), док је према њему „бошњачки Саид заправо Андрић“ (БП, 325) с обзиром на то да се *Травничка хроника* може читати као роман о оријентализмима. У контексту споменутог Радомира Константиновића – чије је име призвано као амблем фигуре која је имала храбрости и воље да изнесе ауторефлексивну критику интерпретативне заједнице којој сама припада – било би занимљиво одредити и улогу самог Милутиновића. Будући да је он део српске научне заједнице (у дијаспори?), а имајући у виду да је своју студију посветио темељној критици по њему злонамерних и неаргументованих тумачења чланова друге научне заједнице, као и да се у расправама које су уследиле из реакција на књигу профилисао као благонаклоно настројен читалац читавог низа српских тумачења Андрића, Зоран Милутиновић би тада могао да нам се укаже једино као српски саидовац, али нипошто и као константиновићевац. Сетимо ли се да је у *Философији њаланке* неколико битних пасуса посвећено идеалу органске културе, културе која страхује од туђег утицаја и у којој прворазредно место задобија „мисао о савршено усклађеном јединству“ у којем не постоји инхерентно зло (Konstantinović 2004:

31 Тако је, на пример, Драган Хамовић, научни саветник београдског Института за књижевност и уметност, у свом осврту на Милутиновићеву књигу написао да је „једно од оправдања актуелне српске науке о књижевности зашто не одговара на толике неутемељене нападе на Андрића“ то да је „реч о научно невалидним пословима, на које не треба обраћати пажњу“ (Хамовић 2018: 1011), не наводећи притом никакав аргумент којим би показао ту невалидност и неутемељеност. Другим речима, српским андрићолозима био је неопходан неко ко ће се, наместо њих, латити „прљавог посла“ раскринкавања њиховог идеолошког непријатеља, посла који они сами наводно нису марили (или, пре, нису могли или нису били спремни) да обаве. Критика за такву лежерност у стварима *од националној значаја* стигла је с адресе редовне књижевне критичарке *Вечерњих новости* Слађане Илић, која је истакла да „не можемо остати незапитани зашто такве интелектуалне подухвате у одбрану српске књижевности и књижевне критике морамо да чекамо да дођу из Лондона и зашто су многи наши угледници из институција чији је основни задатак заступање истине о српској култури толико незаинтересовани и инертни када је реч о поплави малициозних идеолошких тумачења лика и дела нашег нобеловца“ (Илић 2022). Тиме се отвара питање: да ли се у очима српске књижевне јавности *Бишка за прошлости* своди на „заступање истине о српској култури“?

163–164), те да њен „преко-плотовски поглед“ – што, за наше потребе, можемо превести као поглед српске науке ка авлији бошњачког дискурса – долази из потребе да се избегне сукоб са самим собом (Исто: 23), можемо установити да је српска књижевна научна заједница, или барем једна њена струја, *Биџку за њрошлост* и *Фанџома у диблџоџеџи* искористила како би аболирала саму себе од оптужби за национализам. Сагледана у том светлу, оцена да је *Биџка за њрошлост* искључиво „студија исписана на подлози поузданог филолошког знања“, а не и „идеолошки ‘противудар’“ (Бајчета 2018: 525) – није тачна, али јесте симптоматично да је исти приказивач – као „уџбеник ‘антиандрићевства’“ и једну од „најзначајнијих полемичких књига на српском језику“ – смешта „негдје између *Часа анаџомије* Данила Киша и *Духа самоџорицања* Мила Ломпара“ (Исто: 531).

Утолико више изненађује резолутно одбијање Зорана Милутиновића да призна постојање српског националистичког дискурса о Андрићу, како истичу Казаз, Величковић и Шаботић. Нема сумње да је тачно запажање да „савремени српски национализам није настао у оквиру књижевне критике Андрићевих дела, него другде“ (ФБ, 116), али исто тако нема сумње да се тај дискурс једним делом „докачио“ и нашег нобеловца. О томе је, штавише, већ писано. Станиша Тутњевић је још 1992. године упозоравао на злоупотребе Андрићевих дела – како бошњачких тако и српских научника – тврдећи да изузетност пишчеве прозе непажљивије читаоце лако доводи у погрешку „изједначавања естетског и историјског квалитета“ (Тутњевић 2019: 238). Генезу ове појаве Тутњевић датира код Милана Богдановића (приказ „Пута Алије Ђерзелеза“, 1920) и Исидоре Секулић („Исток код Андрића“, 1923) – два текста, штампана у *Српском књижевном џласнику*, у којима је конструисана посебна визија Босне као, укратко, чудне и необичне земље у којој живе исто тако чудни и необични људи (Исто: 239). Иако га не именује на тај начин, Тутњевић ипак тврди да српски националистички дискурс о Андрићу постоји – и у њега сврстава Војислава Максимовића, Слободана Ракитића, Радована Караџића, Вука Милатовића и Љубомира Зуковића – сматрајући га конформистичком врстом рецепције (Исто: 267). Но, Тутњевић напомиње да се таква манипулација вршила само у екстремним случајевима, па и тада углавном „побочно и успутно“, али да никад није попримила контуре озбиљног рационалног концепта ослоњеног на темељну књижевну анализу (Исто: 271). То заправо значи да Мухсин Ризвић – а за њим ни Русмир Махмутћехајић – немају адекватног пандана са српске стране, који би уложио читав свој научни ауторитет у сличан андрићолошки подухват. Међутим, могао би се бранити став, што посредно допушта и сам Тутњевић (Исто 2019: 374), да такав пандан Ризвићу и Махмутћехајићу представља књига Мирољуба Јевтића *Ислам у делу Иве Андрића* (2012), чији аутор тврди да је слика ислама и муслимана коју бошњачки радикални дискурс проналази код Андрића запре-

во тачна, а да га Бошњаци нападају јер их таква слика вређа. Јевтић, дакле, не сматра да ови бошњачки аутори погрешно тумаче књижевност, већ да не желе да прихвате историјску истину о себи.

О националистичким (редукционистичким) читањима Андрића писао је чак и Борис Булатовић, главни заговорник тезе о оклеветаној (српској) књижевности. Он је истакао да је за тзв. српску ратну рецепцију писца – која се остваривала превасходно у првој половини деведесетих година, а чинили су је махом редовни учесници културне манифестације „Вишеградске стазе“, попут Вука Милатовића, Војислава Максимовића, Слободана Ракитића итд. – типичан миметички модел тумачења и да је то био пример „идеолошког вида актуализације (знатно више неголи тумачења) Андрићевог дела и његовог ‘примењивања’ на ратну стварност (углавном заснованог на апострофирању пишчевог пророчког ‘ратног визионарства’ у босанском ‘тамном вилајету’, његове способности да открије узроке и идентификује наводну „кривицу ‘потурица“ и српско страдалништво у Босни као универзално важеће категорије)“ (Булатовић 2017: 170). Но, Булатовић се слаже с Тутњевићем у ставу да овакав приступ не карактерише најважније и најбоље Андрићеве тумаче, тј. да се јављао тек као изузетак.

Међутим, управо се на том трагу могу сагледати одређене појаве новијег датума које се тичу употребе Андрића у нашој средини. За српску научну заједницу не може бити неважно то што је једна недавно основана истраживачка установа понела име по југословенском нобеловцу – реч је, дакако, о Андрићевом институту смештеном у новоформираном музејско-туристичком комплексу Андрићград у Вишеграду, у близини моста на Дрини. На страну бројне дискусије које су проблематизовале порекло, смисао и функцију овог пројекта,³² фрапантан је раскорак који се успоставља између самопрокламоване мисије Института – засноване на промоцији идеја и мисли Иве Андрића које хуманизују, оплемењују и повезују људе – и неких пројеката који се тамо одигравају. Међу таквим пројектима, могу се, примера ради, издвојити предавање историчара Милоша Ковића „20. век геноцида над српским народом“ (на коме је казано да „свијест о геноциду над српским народом мора бити у темељу српског националног идентитета“), или научни скуп „Култура поништавања и поништавање културе: српски ‘случај’“ (с тезом о систематској маргинализацији српске културе и делегитимизовању

32 Навешћемо само два запажања која се могу довести у посредну везу с полемикама о Андрићу, док уједно добро илуструју једну врсту виђења пројекта Андрићград. Хени Ерцег написала је да је Андрићград „накарадни споменик у облику каменог града“, настао као последица „барбарског читања“ Андрића, и то изграђен на месту страдања Бошњака 1992. године (Erceg 2012). С друге стране, у својој студији о пореклу и (зло)употребама косовског мита од Косовске битке па све до данас, Иван Чоловић оснивање Андрићграда види као политички лек за оздрављење косовског мита, сматрајући да, упркос пролиферацији Андрићевог имена, „основна намена овог комплекса није чување сећања на Андрића него служење култу Косова“ (Čolović 2016: 456).

српског становишта).³³ Андрић је у Андрићграду, као што видимо, искоришћен и као универзалистички оквир за партикуларистичке (српске националистичке) интересе.

Сличан стратешки маневар може се пронаћи и у недавно публикованом зборнику радова и разговора *Прича о Андрићу: антиколонијални разговори*, проистеклог из дебате „Београдски контрапункт“ (2021), у организацији Завода за проучавање културног развика (ЗАПРОКУЛ). У кратком програмском уводу истакнуто је да је „врло сликовито, кроз низ упечатљивих примера из предавачке праксе, показана универзалност његовог дела“ (Крстић 2021: 7); на самом пак скупу било је сувислих речи о томе како је погрешно сужавати Андрића на моменат његовог приказивања Балкана као једног великог метафизичког моста култура (Исто: 147); такође, запажено је и да се треба заложити против перспективе националне алегорије, сходно којој се писци тзв. малих народа увек читају као да говоре искључиво о властитој политичкој несрећи (Исто: 156). Међутим, кроз сâм зборник остало је недоречено шта би тачно одредница из подналова у овом контексту требало да значи. Антиколонијално посезање за Андрићем – на први поглед оправдано како његовим учешћем у покрету Млада Босна тако и појединим аспектима његовог опуса – у ствари треба сагледати као део ширег (не само академског) тренда да се, под окриљем антиколонијалних стремљења, прибави легитимитет националистичким политикама. Као што је, поводом једне друге публикације, приметила теоретичарка уметности Ана Сладојевић, последњих година у научним круговима је веома приметна не сасвим одбрањива тенденција, а то је „теоретизација Источне Европе, тачније социјалистичког Источног блока односно ‘пораженог’ Другог света након краја међународне хладноратовске поделе, као пост-колонијалног“ (Sladojević 2023), при чему, по правилу, долази до превиђања разлика између историјских и идеолошких контекста у којима су се споменути процеси (нео/пост)колонизације одвијали. За неку наредну и ширу студију нека буде остављена обрада овог фаноновског комплекса *црне коже национализма, белих маски антиколонијализма*, унутар којег би и поједина читања Андрића требало да добију своје место.³⁴

33 Сви наводи могу се пронаћи на званичном сајту Андрићевог института (<<https://www.andricevinstitut.org>> 1. 7. 2023).

34 Заинтересованији читалац може погледати шта о Андрићевим делима – из перспективе *постимперијалне џраме* – каже Владимир Бити. Андрић се, у његовом тумачењу, као аутор трауматизован припадношћу империјалној провинцији, непрестано изузима из припадности – на шта су, поводом пишчевог политичког опредељивања, скренули пажњу Шкворц и Лујановић (Škvorc, Lujanović 2010), а поводом коришћених наративних техника Зденко Лешић (Lešić 2005). У Андрићевим се приповестима, сходно томе, развијају приповедне стратегије отимања припадности специфичне за развлашћену (пост)империјалну периферију: „Провинција не бира свој проматрачки животни став, већ је осуђена на њега. Да би си олакшала тај трагични усуд, она га претвара у знак Божје милости. Зато Андрићево обнављање предмодерног жанра кронике у срцу модерног жанра романа, умјесто да његову приповједачу доиста донесе мудрост, разголићује рану његове периферне затурености“ (Biti 2016).

Стога је данас важнији изазов не приступати Андрићу с претпоставком глорификације или табузирања писца, која ултимативно води у комеморативно задужбинарење или битку за нашу *сйвар*, односно – приступити му уз већу дозу методолошке, херменеутичке и књижевноисториографске отворености, с јасном свешћу да у том големом опусу све није и не може да буде подједнако вредно, а камоли неупитно и недодирљиво. Тако је, на пример, поступао Василије Калезић, указујући благовремено да Иво Андрић није био светац већ писац, а да је површно и вазда похвално писање још тада направило од њега „мирну бубицу и рођеног мудраца“ (Kalezić 1985: 10), претворивши га у „уносног“ аутора за све критичаре склоне конформизму који су се иза њега заклањали. Нашој је култури, поред подухвата какав је извео Зоран Милутиновић, потребна ипак и онаква књига о Андрићу какву је, у скорије време, о Милораду Павићу написала Јасмина Ахметагић (*Унујтрашња сйрана йосймодернизма*, 2005) или о Данилу Кишу Татјана Росић (*Мийи о савршеној биографији*, 2008). Потребна је снажна полемичка студија, која се неће либити да преиспита књижевну релевантност и валоризацију Андрића као писца, надахнута књига писана „за домаћу употребу“ (и самим тим значајна за страну публику), по могућству из пера страствених, истрајних андрићофила. Такви су подухвати у нашој култури ретки и у овој релативно малој средини не пролазе без одређених последица по аутора. Али су тим пре пожељни и значајни.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бајчета, Владан. „Андрићев дух у Босни, шта је то?“ *Лейойис Мајшнице Срйске* 193. 502 (октобар 2018): 524–531.
- Бајчета, Владан. „Весела наука“. *Лейойис Мајшнице Срйске* 197. 510 (јул–август 2022): 220–225.
- Булатовић, Борис. *Оклеветана књижевност: идеолошки асйекти у крийичком сајледавању срйске књижевности и кулйуре крајем 20. и йочейком 21. века*. Нови Сад: Научно удружење за развој српских студија, 2017.
- Бурдије, Пјер. *Правила умейности: ѱенеза и сйрукйура йоља књижевности*. Прев. Владимир Капор, Зорка Глушица, Јована Навалушић, Соња Гобец, Михајло Летајев. Нови Сад: Светови, 2003.
- Константиновић, Зоран. „Аустријски конзули у Травнику: домишљања о два Андрићева лика“. *Зборник радова о Иви Андрићу*, ур. Антоније Исаковић. Београд: Српска академија наука и уметности, 1979. 165–180.
- Крстић, Марко, ур. *Прича о Андрићу: анйиколатонијални разйовори*. Београд: Завод за проучавање културног развојта, 2021.
- Караулац, Мирослав. *Андрићеве куле и йрадови*. Нови Сад: Матица српска, 2006 [1995].
- Квас, Корнелије. *Зенонов йуш*. Београд: Службени гласник, 2022.

- Милутиновић, Зоран. „Босна је земља љубави или једанаест питања за Дамира Шаботића“. *Свеске Загужбине Иве Андрића* 38. 36 (2019): 483–540.
- Милутиновић, Зоран. „Преношење фокуса Дамира Шаботића“. *Свеске Загужбине Иве Андрића* 39. 37 (2020): 1–19.
- Милутиновић, Зоран. *Фанијом у дидлиоиџеци: ѿосѿији ли срѿски националистички дискурс о Иви Андрићу?* Београд: Геопоетика, 2022.
- Палавестра, Предраг. „Трагови Андрићевих предсказања“. *Свеске Загужбине Иве Андрића* 16. 13 (1997): 16–19.
- Перишић, Игор. „Науком против национализма“. *Књижевна историја* 50. 165 (2018): 275–281.
- Перишић, Игор. „Српски научни Шерлок Холмс“. *Свеске Загужбине Иве Андрића* 41. 39 (2022): 231–236.
- Росић, Тајјана. *Мити о савршеној биографији: Данило Киш и фигура ѿисца у срѿској кулѿури*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2008.
- Тутњевић, Станиша. *Андрићева слика Босне на размеђу ѿоеѿике и идеологије*. Источно Ново Сарајево: Завод за уѿбенике и наставна средства, 2019.
- Хамовић, Драган. „Случај босанског Руждија“. *Зборник Маѿице срѿске за књижевност и језик* 66. 2 (2018): 1010–1013.
- Џацић, Петар. *Иво Андрић: есеј*. Београд: Нолит, 1957.
- Alexander, Jeffrey. „Toward a Theory of Cultural Trauma“. *Cultural Trauma and Collective Identity*, eds. Jeffrey Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil Smelser & Piotr Sztompka. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004. 1–31.
- Андрић, Иво. „Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине“ [1924]. Прир. и прев. Зоран Константиновић. *Свеске Загужбине Иве Андрића* 1. 1 (1982): 6–258.
- Ahmetagić, Jasmina. *Unutrašnja strana postmodernizma: Pavić*. Beograd: Raška škola, 2005.
- Balić, Smail, prir. *Bosanski pogledi: nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu 1960–1967*. London i Zürich: Stamako, 1984.
- Beganović, Davor. „Kako razmišljati o Andriću?“. *Ivan Lovrenović*. 9. 8. 2018a. <<https://www.ivanlovrenovic.com/clanci/recenzije/davor-beganovic-kako-razmisljati-o-andricu>> 1. 7. 2023.
- Beganović, Davor. „Odgovor Zoranu Milutinoviću“. *Ivan Lovrenović*. 14. 8. 2018b. <<https://www.ivanlovrenovic.com/clanci/varia/davor-beganovic-odgovor-zoranu-milutinovicu>> 1. 7. 2023.
- Biti, Vladimir. „Otimanje pripadnosti: Ivo Andrić i postimperijalna trauma“. *Komuna Links*. 8. 6. 2016. <<http://komunalinks.com/home/2016/6/8/otimanje-pripadnosti>> 1. 7. 2023.
- Brajić, Tihomir. *Fikcija i moć: ogledi o subverzivnoj imaginaciji Ive Andrića*. Beograd: Arhipelag, 2011.
- Veličković, Nenad. *Laža i apanaža: o upotrebi književnosti u obrazovanju*. Beograd: Fabrika knjiga, 2017.

- Veličković, Nenad. „Srpski diskurs o Andriću“. *Riječ i smisao* 8. 6 (2022): 127–156. [izvorno na engleskom: „The Serbian Discourse on Ivo Andrić: Some Traces of a Collective Trauma“. *Trauma – Generationen – Erzählen: Transgenerationale Narrative in der Gegenwartsliteratur zum ost-, ostmittel- und südosteuropäischen Raum*, ur. Yvonne Drosihn, Ingeborg Jandl, Eva Kowollik. Berlin: Frank & Timme, 2020. 433–453].
- Gadamer, Hans-Georg. *Istina i metoda: osnovi filozofske hermeneutike*. Prev. Slobodan Novakov. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1978.
- Grady, Hugh. „Containment, subversion – and postmodernism“. *Textual Practice* 7. 1 (1993): 31–49.
- Grady, Hugh and Terence Hawkes, eds. *Presentist Shakespeares*. London and New York: Routledge, 2007.
- Duraković, Esad. „Andrićevo djelo u tokovima ideologije evropocentrizma“ [1997]. *Sveske Zadružbine Ive Andrića* 18. 15 (1999): 245–257.
- Erceg, Heni. „Prokletstvo pisca“. *Peščanik*. 20. 10. 2012. <<https://pecsanik.net/prokletstvo-pisca>> 1. 7. 2023.
- Žanić, Ivo. „Pisac na osami: upotreba Andrićeve književnosti u ratu u BiH“. <<https://ivanlovrenovic.com/clanci/varia/ivo-zanic-pisac-na-osami>> 1. 7. 2023. [izvorno: *Erasmus* 4. 18 (1996): 48–58].
- Ilić, Dejan. „Turska i Toskana“. *Osam i po ogleđa iz razumevanja*. Beograd: Fabrika knjiga, 2008. 231–254.
- Ilić, Slađana. „Demontaža aranžiranja i rearanžiranja“. *Večernje novosti*. 2. 8. 2022. <<https://www.novosti.rs/kultura/vesti/1141439/knjizevna-kritika-demontaza-aranziranja-rearanziranja>> 1. 7. 2023.
- Jaus, H. R. „Istorija književnosti kao izazov nauci o književnosti“. *Estetika recepcije: izbor studija*, prev. Drinka Gojković. Beograd: Nolit, 1978. 37–88.
- Kazaz, Enver. „Egzistencijalnost/povijesnost Bosne – interpretacija u zamci ideologije“. *Novi izraz* 4. 10–11 (2001): 120–136.
- Kazaz, Enver. „Kritika mržnje i utopija ljubavi: Andrićevo Pismo iz 1920. godine kao polifonijska narativna pozornica“. *Strane*. 6. 4. 2016. <<https://strane.ba/enver-kazaz-kritika-mrznje-i-utopija-ljubavi>> 1. 7. 2023. [izvorno: *Druga međunarodna znanstvena konferencija u oblasti književnosti i jezika: zbornik radova*, ur. Enver Kazaz. Travnik: Univerzitet, Edukacijski fakultet, 2014. 21–33].
- Kazaz, Enver. „Milutinovićeve kritička mrena“. *Ivan Lovrenović*. 27. 10. 2018a. <<https://www.ivanlovrenovic.com/clanci/varia/enver-kazaz-milutinoviceva-kriticka-mrena>> 1. 7. 2023.
- Kazaz, Enver. „Milutinovićeve logičke vratolomije“. *Ivan Lovrenović*. 17. 11. 2018b. <<https://www.ivanlovrenovic.com/clanci/varia/enver-kazaz-milutinoviceve-logicke-vratolomije>> 1. 7. 2023.
- Kalezić, Vasilije. *Ivo Andrić u našim sporovima*. Beograd: Partizanska knjiga, OOUR Izdavačko publicistička delatnost, 1985.
- Kermode, Frank. „Institutional Control of Interpretation“. *Salmagundi* 43 (Winter 1979): 72–86.
- Kodrić, Sanjin. „Andrić, Bosna i Bošnjaci, ponovo: ima li Drugi pravo čitati?“ *Stav* (2017) <<https://arhiv.stav.ba/ima-li-drugi-pravo-citati>> 1. 7. 2023.
- Konstantinović, Radomir. *Filosofija palanke*. Beograd: Otkrovenje, 2004.

- Kurtović, Šukrija. „*Na Drini Ćuprija i Travnička hronika* od Ive Andrića u svjetlu bratstva i jedinstva“ [1961–63]. *Sveske Zadružbine Ive Andrića* 12/13. 9/10 (1993–1994): 387–438.
- Lešić, Zdenko. „Ivo Andrić – pripovjedač“. *Novi izraz* 30 (2005): 25–39.
- Lovrenović, Ivan. „Ivo Andrić, paradoks o šutnji“. *Peščanik*. 5. 8. 2009. <<https://pescanik.net/ivo-andric-paradoks-o-sutnji>> 1. 7. 2023. [izvorno: *Novi Izraz* 11. 39 (januar–mart 2008): 3–44].
- Maglajlić, Munib, ur. *Andrić i Bošnjaci: zbornik radova, bibliografija*. Tuzla: Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, Općinsko društvo, 2000.
- Mandić, Marija. „The Serbian Proverb *Poturica gori od Turčina* (A Turk-convert is Worse Than a Turk): Stigmatizer and Figure of Speech“. *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: Representations, Transfers and Exchanges*, ed. by František Šístek. New York: Berghahn Books, 2020. 170–193.
- Mahmutćehajić, Rusmir. „Andricism: An aesthetics for genocide“. *East European Politics and Societies* 27. 4 (2013): 619–667.
- Mahmutćehajić, Rusmir. *Andrićevstvo: protiv etike sjećanja*. Beograd: Clio, 2015.
- Milutinović, Zoran. *Getting over Europe: The Construction of Europe in Serbian Culture*. Amsterdam; New York: Rodopi, 2011.
- Milutinović, Zoran. *Bitka za prošlost: Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam*. Beograd: Geopoetika, 2018.
- Milutinović, Zoran. „Odgovor Davoru Beganoviću“. *Ivan Lovrenović*. 12. 8. 2018a. <<https://www.ivanlovrenovic.com/clanci/varia/zoran-milutinovic-odgovor-davoru-beganovicu>> 1. 7. 2023.
- Milutinović, Zoran. „Odgovor Enveru Kazazu“. *Ivan Lovrenović*. 12. 11. 2018b. <<https://www.ivanlovrenovic.com/clanci/varia/zoran-milutinovic-odgovor-enveru-kazazu>> 1. 7. 2023.
- Milutinović, Zoran. „Drugi odgovor Enveru Kazazu“. *Ivan Lovrenović*. 19. 11. 2018c. <<https://www.ivanlovrenovic.com/clanci/varia/zoran-milutinovic-drugi-odgovor-enveru-kazazu>> 1. 7. 2023.
- Mimica, Aljoša, prir. *Druga Srbija: deset godina posle: 1992–2002*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
- Mirković, Radovan. „Tumačenje vs. učitavanje“. *Reč* 1. 3 (1994): 79–84.
- Petrović, Svetozar. *Priroda kritike*. Zagreb: Liber, 1972.
- Rizvić, Muhsin. *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*. Sarajevo: Ljiljan, 1995.
- Sladojević, Ana. „Indidženizacija nesvrstanosti“. *Beton*. 19. 5. 2023. <<http://www.elektrobeton.net/cement>> 1. 7. 2023.
- Fernie, Ewan. „Shakespeare and the Prospect of Presentism“. *Shakespeare Survey* 59 (2005): 169–184.
- Filipović, Muhamed. „Bosanski duh u književnosti – šta je to?“ [1967]. *Spirit of Bosnia / Duh Bosne* 1. 1 (2006). <<https://www.spiritofbosnia.org/bs/volume-1-no-1-2006-january/the-bosnian-spirit-in-literature-what-is-it>> 1. 7. 2023.
- Hirš, E. D. *Načela tumačenja*. Prev. Tihomir Vučković. Beograd: Nolit, 1983.
- Čolović, Ivan. *Smrt na Kosovu polju: istorija kosovskog mita*. Beograd: Biblioteka XX vek: Knjižara Krug, 2016.

- Šabotić, Damir. „Bitka za Andrića“. *Peščanik*. 16. 5. 2019a. <<https://pescanik.net/bitka-za-andrica>> 1. 7. 2023.
- Šabotić, Damir. „Kap iz suve drenovine“. *Peščanik*. 25. 12. 2019b. <<https://pescanik.net/kap-iz-suve-drenovine>> 1. 7. 2023.
- Šabotić, Damir. „Schindlerov advokat“. *Peščanik*. 12. 3. 2021. <<https://pescanik.net/schindlerov-advokat>> 1. 7. 2023.
- Škvorc, Boris i Nebojša Lujanović. „Andrić kao model izmještenog pisca“. *Fluminensia* 22. 2 (2010): 37–52.

Jovan Bukumira

*From Spectre To Phantom: Debates On Ivo Andrić In The Post-Yugoslav Period
– A Critical Reassessment*

Summary

Ivo Andrić is the only Yugoslav recipient of the Nobel Prize in Literature, and his place in the (Serbian) literary canon has long been unquestioned. His work thus continually provides a basis for igniting various – neither only literary, nor exclusively cultural – conflicts, as well as for critical and hermeneutic examination from diverse (theoretical) perspectives. Polemics about Andrić's life and work intensified particularly after his death, especially in the period following the dissolution of the SFRY. Andrić's prose largely revolves around the themes of Islam, Muslims, and the Ottoman heritage, with his narratives being primarily set in Bosnia under Ottoman rule. Interpretations of the representation of Muslims and Ottomans in his works, as well as accusations of the author's Islamophobia, orientalism, and Eurocentrism, have been the focal points of these “conflicts of interpretation”. The most recent such debate was sparked by Zoran Milutinović's book, *The Battle for the Past: Ivo Andrić and Bosniak Nationalism* (2018), which itself represents a response to a certain stream of Bosniak reception of this author. Critical reviews of Milutinović's book were initially responded to by Davor Beganović and Enver Kazaz, followed by Damir Šabotić, highlighting certain methodological shortcomings in the presented arguments; Milutinović replied to each of these articles. Nenad Veličković later joined the discussion, summarizing previously stated views and asserting that, besides Bosniak, there also exists a Serbian nationalist discourse on Andrić, to which Milutinović responded with the book *The Phantom of the Library: Is there a Serbian Nationalist Discourse on Ivo Andrić?* (2022). The aim of this paper is to – with a review of relevant literature – critically present, summarize, and establish the theoretical coherence and foundation of the basic positions of the participants in this debate, which was mostly conducted with regard to the interpretation and political-ideological (mis)use of Andrić's works.

Keywords: Ivo Andrić, literary debates, representation of Islam in literature, nationalist discourse in literary interpretation, hermeneutics

Примљено: 20. 6. 2023.

Прихваћено: 17. 1. 2024.